

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ ƏДƏБИЈЈАТ**

тəғриси

**АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ**

БАКЫ-1982

1

МҮНДƏРИЧАТ

А. О. Чернјаевски — 140

Ə. Бəшимов — О, халгымызын фəхридир 3
С. Шүкүров — А. О. Чернјаевски вə С. Ə. Ширвани 10

Александр Фадејев — 80

Ə. Бағыров — Александр Фадејев 13

Методика вə тəчрүбə

Д. Бахшəлијев — Сов.ИКП XXVI гурултајынын матери- алларындан Азəрбајчан дили дəрслəриндə истифадə	21
Ш. Микајылов — Низаминин тəрчүмеји-һалынын өјрə- дилмəсинə даир	25
М. Бəсəнов, Ы. Рзајев — Васитəсиз вə васитəли нитгин тəдриси һаггында	34
К. Кəримов — Икидиллилик шəраитиндə шакирдлəрин Азəрбајчан дилинə јијөлənməси просесиндə интерференсија һа- дисəsi	41
Н. Бағыров — Əдəби-бədии əсəрлəri шакирдлərə дəриндэн һавратһағын тəшкили тəчрүбəсиндэн	47
Г. Мəһдијева — Азəрбајчан дили дəрслəриндə тəлим-тех- ники комплекسدэн истифадəнин үстүнлүклəri	52
Р. Мəһəррəмов — Əдəбијат дəрслəриндə проблем ситу- асијасы јарадылмасы тəчрүбəсиндэн	57
З. Аббасова — Шакирдлəрдə орфоепик вəрдинчлəри ич- кишаф етдирмэк тəчрүбəсиндэн	61

Бөдүн әсәрләрин дили

М. Сәфәров — Бөдүн әсәрләрдә метафоралар	66
В. Гулијев — Бөдүн үслуб һаггында	69

Нәзәри гејдләр

Ф. Вәзирова — «Кизли Бақы» романы һаггында	77
--	----

Өзүнүтәһсилә көмәк

Н. Лернер — Тә'лим методларының системи (Дидактик аспектдә)	85
---	----

Консултасија

Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб	92
--------------------------------	----

Редаксија һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редактор мұавини), Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактор вә корректор Зәһрә Рзајева.

Лығылмаға верилмиш: 23.01.82. Чапа имзаланмыш: 5.07.82.

Кағыз форматы: $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,0$ кағыз вәрәги.

Кағыз: тип № 2. Шриффт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу.
6,0 физики чап вәрәги. 6,0 шәрти чап вәрәги. 5,5 мүәллиф вәрәги.
ФГ 09761. Сифариш 8774. Тираж 13697.

Редаксијанын үиваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-13-45.

Бақы, «Коммунист» нәшријатының мөтбәәси.

О, ХАЛГЫМЫЗЫН ФӘХРИДИР

(А. О. Чернјајевскинин анадан олмасынын 140 иллији
мүнасибәтилә)

Әлиһејдәр БӘШИМОВ

педагожи фәһмләр доктору

ТАРИХДӘ елә шәхсијјәтләр олуб ки, онлар гајә вә әмәк-
ләри илә јалныз мәһсуб олдуғлары милләтә—халға де-
јил, бүтүнлүкдә бәшәријјәтә вә ја бир нечә халға хид-
мәт көстәрибләр. Беләләрини һағлы оларағ һәр бир халғ өзү-
нүн фәхри вәтәндашы, гејрәтли нүмајәндәси һесаб едир. Бу
чүр шәхсијјәтләрдән бири дә А. О. Чернјајевскидир.

А. О. Чернјајевски 1841-чи илдә анадан олмушдур. Ата-
сыны чох еркән итирмишдир. Онларын аиләси ананын өзкә
һағыларында һалғар думагла әлдә етдији газанч һесабына
доланмышдыр. Алексеј Осипович илк тәһсилени Шамаһы шә-
һәриндәки гәза мәктәбиндә алмышдыр. Сонра бурадакы дөрд-
синифли шәһәр мәктәбинә дахил олмуш, амма аилә вәзијјә-
тинин ағырлығы үзүндән ону там битирә билмәмишдир.

Ушағлыг вә кәнчлик илләрини Азәрбајҗан мүнһитиндә,
азәрбајҗанлылар ичәрисиндә кечиридијиндән, Чернјајевски
Азәрбајҗан дилини мүкәммәл өјрәнмишди. Фирудинбәјин
тә'биринчә десәк, «Азәрбајҗан халғ мәсәлләрини һеч кәс өз
данышығында онун гәдәр јерли-јериндә ишләтмирди» (Ф. Кө-
чәрли, Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1962, сәһ. 242).

А. О. Чернјајевски әмәк фәалијјәтинә 16 јашында башла-
мышдыр. Алты ил Шамаһы почт идарәсиндә, сонра Түрјан-
чај, даһа сонра исә Ахти вә Мәрәзә почт идарәләриндә нәза-
рәтчи вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1866-чы илин нојабрында
о, Мәрәзәдә почт идарәсиндә ишләјә-ишләјә јерли чамаатын
көмәји илә мәктәб ачыб педагожи фәалијјәтә башламышдыр.
Тәһсили пулсуз тәшкил етмәси, чисмани чәзаны тамамилә

арадан көтүрмәси вә тә'лим-тәрбијә ишини өз заманына көрә жүксәк сәвијјәдә гурмасы Чернјајевски мәктәбинин бөјүк нүфуз газанмасына сәбәб олмушдур. Чернјајевски өз мәктәбиндә ушаглара оху, јазы вә һесаб өјрәтмәклә јанашы, тәбиәт һадисәләринә, әхлага вә тарихә аид дә мә'лумат верирди.

Гафгаз тәдрис даирәсинин мүдири Неверов 1867-чи илдә Мәрәзә мәктәбинин шөһрәти барәдәки мә'луматла марагла-ныб ора кәлир, Чернјајевскинин дәрс дедији ушагларла кө-рүшүр, онларла сорғу-суал апарыр, јазы ишләрини нәзәрдән кечирир... Мәктәбин әлдә етдији наилијјәтләр онун хошуна кәлир. Неверов сонралар өз тәәссуратыны јазаркән Чернјајевскинин тәбиәтән бөјүк габилијјәтә вә педагожи такта (мә'рифәтә) малик олдуғуну, өз вичданынын сәсинә, үрәјинин тә-ләбинә әсасән тәмәннасыз сурәтдә өмрүнү белә чәтин, лакин шәрәфли ишә һәср етдијини жүксәк гијмәтләндирир. Неверов А. О. Чернјајевскинин, бу көзәл ишинә көрә, мүкафатландыр-маг үчүн Гафгаз чанишинлији гаршысында мәсәлә галдыр-маг нијјәтиндә олдуғуну билдирәркән, Чернјајевски һәм тәва-зөкарлыг, һәм дә еһтијат едәрәк, буна разы олмур. Анчаг 1968-чи илин 9 мајында чанишин өзү сәфәрә кедәркән јолүс-тү Мәрәзәјә дөнүр, мәктәбин ишләри илә әтрафлы таныш олуб, она һејран галыр вә сабиг мүәллим Чернјајевскини күмүш кубокла мүкафатландырыр.

Шамаһы Гәза мәктәбинин мүдири А. Москалски 1867-чи илин 7 сентјабрында Гафгаз тәдрис даирәсинин мүдиринә рапорт јазыб Чернјајевскини рәсми сурәтдә мүәллим тә'јин етмәји ондан хаһиш едир. Неверов разы олур. Бу шәртлә ки, о тезликлә мүәллимлик үчүн имтаһан версин. Белә дә олур. Бир илдән сонра Чернјајевски Тифлисдә Александровски мү-әллимлик мәктәбинә (4 илдән сонра һәмин мәктәб мүәллим-ләр институтуна чеврилмишдир) ики ајлыға е'зам едилир. Бурада о, тәчрүбәли мүәллимләрин дәрсләриндә иштирак едир, Николајевски ибтидаи мәктәбиндә педагожи ишин гојү-лушу илә әтрафлы таныш олур, халг мәктәби тәшкилинин нә-зәријјәси, тәчрүбәси вә инзибати ишләрини дәриндән өјрәнир. Нојабр ајында исә Тифлис классик кимназијасынын педаго-жи шурасында имтаһан вериб, шәһәр мәнәллә мәктәби мүәл-лими адыны вә рәсми сәнәд алыр. Бундан сонра Чернјајевски Гафгазын вә Загафгазијанын мүхтәлиф кушәләриндә мүәл-лим, мәктәб нәзарәтчиси вә с. вәзифәләрдә чалышыр.

1879-чу илдә Гори мұәллимлар семинаријасының пәздидә Азәрбајҗан шө'бәси ачыларкөн семинаријаның директору Д. Д. Семјоновун төғдиматы илә А. О. Черијајевски һәмни шө'бәјә инспектор тә'җип олунур вә 1893-чу илин мартына кикки бу семинаријада ишләјәрәк көнч пәслин дүйјәви билликләрә јијәләнимәси, һәјата һазырланмасы, һәртәрәфли иккишаф етмәси һәмниә әлиндән көләни өспиркөмир.

Алексей Осипович мütәрәғги фикирләрни, хәјирхәһ ишләрни, габағчыл елми педагожи идејаларың чарчысы иди. О, бөјүк мütәфәккир, јазычы вә ингилабчы-демократ Чернышевскини, даһи рус педагогу Ушинскини габағчыл дүйјәкөрүшләри руһунда Загафгазијада демократик әһвал-руһијјәни тәблиғ едирди. О, Загафгазија халғларының милли мәдәнијјәтләрниң иккишаф етдирмәјә чалышырды, азәрбајҗанлылар, күрчүләрә, ермәниләрә, дағлыларә рус дилини өјрәтмәклә, чаризмин русландырма есијәсәтини дејил, һәмни дил васитәсилә бу милләтләрни маариф вә мәдәнијјәтини даһа сүр'әтлә иккишаф етдирмәк мәғсәдини изләјирди. Мәһз белә бир мөвгедә дурдугуна көрә Черијајевски чар мә'мурлары тәрәфиндән тә'ғиб олунурду. Семинаријаның мütәрәче руһлу тәзә директору Стрелетски дә Черијајевскини көзүм-чыхдыја салмышды. Иш о јерә чатмышды ки, бу һуманист вә бејпәл-милләли педагог 1893-чу илин мартында әризә вериб, педагожи фәалијјәтиндән әл чәкмәјә мәчбур олмушду.

Бундан сонра А. О. Черијајевски Горидән көчүб Тифлисә кәлир. Бурада о, «Фикир» адлы һәфтәлик гәзет нәшр етмәјә, мәтбуат сәһәсиндә чалышмаға, мәғаләләр јазмаға Загафгазија мүсәлманларының габағчыл рус елми, мәдәнијјәти вә инчәсәпәти илә таныш етмәјә, Русија һағғында онлара даһа дәғиг вә тәфәсиләтлы мә'лумат вермәјә, өз идејаларының гәзет сәһифәләри васитәсилә јаймаға тәшәббүс көстәрир. Анчағ сә'ји нәтичәсиз галыр. Чүнки һөкүмәт Черијајевскини «журналист олмадығыны» бәһанә кәтирәрәк гәзетни нәшринә ичәзә вермир. Буну көрән Черијајевски јенидән Мәтбуат үзрә Баш идарәјә мәктуб јазыб билдирир ки, Загафгазијада чәми 965 миң ермәни јашајыр, амма онларын 7 адда дөври мәтбуаты вар; күрчүләрин сајы 894 миң нәфәрди, 5 адда мәтбуатлары вар, амма 1396 миң нәфәр азәрбајҗанлының 1 дәнә дә мәтбуат органы јохдур, мәкәр бу әдаләтсизлик дејилми?..

Анчағ бу дәфә дә онун хәһишинә әмәл олунмур.

Чох да узун олмајан өмрүнү зәһмәткеш күтлэләрин, хүсәән Азәрбајчан халгынын маариф вә мәдәнијјәти јолунда шам кими әридән бу нәчиб инсан 1894-чү илин декабр күнләриндә Тифлисдә 53 јашында икән көзләрини дунјаја әбәди јумду. Онун табутуну мүхтәлиф милләтләрин (рус, азәрбајчанды, ермәни, күрчү, ләзки вә с.) вә мүхтәлиф зүмрәләрин (чиновник, руһани, зијалы, фәһлә, кәндли вә с.) нүмајәндәләри мүшәјнәт етмишләр. Әтрафдакылар һејрәтлә сорушмушлар: «Көрәсән өлән һансы милләтдәндир?».

А. О. Чернјајевскинин шәхсијјәти, елми-педагожи фәалијјәти чоһшахәлидир, чоһсаһәлидир. О һәм көркәмли маарифчи, һәм нәзәријјәчи педагог, һәм практик мүәллим, һәм дил үзрә новатор методист, һәм орижинал дәрслик мүәллифи, һәм бејнәлмиләлчи ичтимаи хадим вә с. кими танынмышдыр. Әлбәттә бүтүн бу саһәләр үзрә Чернјајевскинин хидмәтләри барәдә гыса бир јазыда әтрафлы мә'лумат вермәк мүмкүн дәрәдә јил. Одур ки, биз бурада А. О. Чернјајевскини Азәрбајчанда халг маарифинин ән көркәмли әләмдарларындан бири кими сәчијјәләндирмәклә кифәјәтләнәчәјик. Бизчә, бу саһә Алексеев Осиповичин ичтимаи, елми вә педагожи фәалијјәтиндә ән апарычы истигамәт олуб, дикәр шахәләрин дә үмдә чәһәтләрини өзүндә тәчәссүм етдириб.

«А. О. Чернјајевски Азәрбајчанын шәһәр вә кәндләриндә савадын, маарифин јайылмасы, мәктәбјашлы азәрбајчанлы балаларынын тәһсилә чәлб едилмәси үчүн чоһ бөјүк гүввә сәрф етмишдир; азәрбајчанлыларын маарифләнмәси саһәсиндә көрдүјү нәчиб иши она бөјүк һөрмәт газандырмышдыр» (Бах: «Азәрбајчан тарихи», 2-чи чилд, Баки, 1964, сәһ. 345).

Һәгигәтән, бу саһәдә Чернјајевскинин хидмәтләри мисилсиздир. Алексеев Осипович, мәктәби «шејтан јувасы» адландыран динин, халгы «барыт», тәһсили исә «гығылчым» һесаб едән чар үсул-идарәсинин өлкәдә һаким мөвгә тутдуғу вә нәглијјат васитәләринин чоһ пис ишләдији бир дөврдә азәрбајчанлы балаларынын тәһсилә чәлб етмәк үчүн дәфәләрлә Бакија, Нахчывана, Кәнчәјә, Шушаја, Шәкијә, Шамаһыја, чоһлу азәрбајчанлы јашајан Јереван губернијасына вә дикәр шәһәр вә кәндләрә кетмиш, валидејнләр арасында кениш изаһат иши апармыш, маарифә, елмә, билијә јијәләнмәјин фәјдасы барәдә сөһбәтләр етмиш, нәтичәдә Гори семинаријасына чоһлу ушаг топламаға мүвәффәг олмушдур.

Билдијимиз кими, сонралар Азербайжан мәдәнијјәти, маарифи, әдәбијјаты вә мусигиси сәһәсиндә чох нәһәнк шәхсијјәтләр кими парлајанларын хејли гисми—Н. Нәриманов, Р. Әфәндијев, Ф. Көчәрли, Ч. Мәммәдгулузадә, Т. Байрамәлибәјов, М. Хәлилов, Шәриф Мирзә, С. С. Ахундов, М. Маһмудбәјов, Ү. Начыбәјов, М. Магомајев вә онларча башгалары мәнз һәмин семинаријанын јетирмәләри олмушлар.

Әлбәттә, шәһәрбәшәһәр, кәндбәкәнд кәзиб мәктәбә ушаг топламаг өзлүјүндә нә гәдәр чәтин вә аличәнаб иш олса да, һәлә бүтүн мәсәләләри һәлл етмирди. Башга үмдә чәһәт бу ушагларын нормал тәһсил вә тәрбијә алмасы үчүн лазыми шәраит јаратмагдан ибарәт иди ки, А. О. Чернјајевски бу бахымдан да сон дәрәчә диггәтәләјиг ишләр көрмүшдүр. О, семинаријада тәһсил алан азербайжанлы ушагларын мадди вә мәишәт еһтијачларынын өдәнилмәсинә, онларын нормал педагожи тәчрүбә кечмәләри үчүн база мәктәби ачылмасына, һәмин мәктәбә чәлб едилмиш ушаглар үчүн дәрсликләр тәртиб етмәјә наил олмушду. Бүтүн бунлар о дөвр бахымындан чох чәтин мәсәләләр иди вә мәнз Чернјајевскинин бејнәлмиләлчилик гејрәти, кәркин зәһмәти вә вәтәндашлыг рәшадәти сәјәсиндә мүмкүн олмушдур.

Мә'лум олдуғу кими, Гори семинаријасы нәздиндә Азербайжан шө'бәси ачылан вахта гәдәр рус, күрчү вә ермәни дилләриндә чәми 3 ибтидаи база (нүмунә) мәктәби варды. Семинаријанын тәләбәләри үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим тәрбијә ишләринин гојулушу илә һәмин бу база мәктәбләриндә таныш олур, педагожи тәчрүбәләрини дә орада кечирдиләр.

Семинаријада Азербайжан шө'бәси ачыландан вә охумаг үчүн һәмин шө'бәјә хејли ушаг топланандан сонра белә бир чәтин мәсәлә гаршыја чыхды: бәс бу азербайжанлы тәләбәләр педагожи тәчрүбәни һарада кечмәлидирләр? Сынаг дәрсләрини, синифдәнкәнар тәрбијәви тәдбирләри һарада һәјата кечирмәлидирләр? Ахы Горидә азербайжанлылар јашамырдылар. Алексеј Осипович бу мүшкүл мәсәләни дә өз јолуна гојду: Загафгазијанын мүхтәлиф јерләриндә јашајан вә ја ишләјән зијалы дост-танышлара мәктуб јазыб хаһиш етди ки, ибтидаи мәктәбдә охумаг үчүн Горијә азербайжанлы ушаглары көндәрмәкдә она көмәк көстәрсинләр.

Нәтичәдә Загафгазијанын һәр тәрәфиндән 20 нәфәр кәнд-ли баласы топланыр, семинарија јанында пансион типли бир дејли мәктәби (ибтидан мәктәб) ачылыр вә һәммин ушаглар бу мәктәбә гәбул едилирләр.

Беләликлә, семинаријанын Азәрбајчан шө'бәсиндә тәли-сил алан тәләбәләрин, тә'лими Азәрбајчан дилиндә олан иб-тидан мәктәбдә педагожи тәчрүбә кечмәләри үчүн шәраит ја-радылмыш олур.

Бу шәраитдән сәмәрәли истифадә етмәјә әнкәл төрәдән башлыча чәтинлик дәрслијин олмамасы иди. Азәрбајчан ди-линдә нә әлифба варды, нә дә гираәт китабы. Бунсуз исә кичик ушаглара савад тә'лими кечмәк мүмкүн дејилди. Одур ки, А. О. Чернјајевски мәктуб јазыб бир нечә Азәрбајчан зи-јалысыны, о чүмләдән дә Шушада мәктәб ачыб мүәллимлик едән Һәсәнәли хан Гарадағини Тифлисә дә'вәт едир. Онларын гаршысында чыхыш едиб Азәрбајчан дилиндә дәрслик јарат-маг мәсәләсини гојур. Һәсәнәли хан Гарадағи белә бир дәр-слик үчүн Крыловдан бә'зи тәрчүмәләр едиб, өзү дә мүвафиг-мәтнләр, ше'р вә һекајәләр јазыб Шуша мәктәбиндә экспери-ментдән кечирдикдән сонра, Чернјајевскијә кәндәрәчәјинә сөз верир вә вә'динә әмәл едир. Чернјајевски ејни заманда семинаријанын бөјүк јашлы азәрбајчанлы тәләбәләри илә дә мәсләһәтләшир вә һәләлик дәрслик олмадығындан, онларын көмәјилә һәфтәлик програм дүзәлдир, күндәлик дәрсләрдә сөвти үсулла мәшғәлә апармаг үчүн гираәт материалы һазыр-лајыр.

Бу гајда илә А. О. Чернјајевскинин әлиндә тәдричән хеј-ли материал топланыр, о һәммин материаллардан истифадә етмәклә Азәрбајчан дилиндә илк дәрслик јаратмаг фикринә дүшүр. Бу мәгсәдлә, һәр шејдән әввәл, әрәб әлифбасыны мү-кәммәл өјрәнмәк гәрарына кәлир вә аз мүддәтдә буна һанл олур. Нәтичәдә сөвти үсулла «Вәтән дили» адлы дәрслијини јарадыр. Бу дәрслик К. Д. Ушинскинин дидактик принциплә-ри руһунда тәртиб олунмушду: дәрслијин дили садә вә анла-шыглы, изаһ вә мәтнләри чанлы вә ајдын олуб, кичик јашлы ушагларын тәбиәтинә вә анлаг сәвијјәләринә там ујғун иди.

«Вәтән дили» ики һиссәдән ибарәтдир. Онун 48 сәһифә-дән ибарәт олан I һиссәси 1883-чү илдә литографија (даш басмасы) үсулу илә чап олунмушдур. Бу һиссәдә «рәсмхәтт өјрәтмәк үчүн 50-јә гәдәр чизки, кенетик үсулла һүснхәтт өј-

рәтмәјин там күреу, ајани-сөвти үсулла Јазыны вә охуну бир-ликдә өјрәтмәк үчүн әлифба, һабелә Азәрбајчан Јазы вә чап әлифбасы дәрч олуи мушдур» (Р. Әфәндијев). 150 сәһифәдән ибарәт олан икинчи һиссәни 1888-чи илдә Черијајевски илә онун досту—өз дөврүнүн көркәмли мүәллим вә методисти Сәфәрәлибәј Вәлибәјов (С. С. Ахундовун дајысы) бирликдә нәшр етдирмишдир. Бу һиссә әлифбадан сонра илк оху китабы олуб кичик мәгаләләрдән, тәмеилләрдән ибарәтдир.

Дәрелијин һәр икиси сонрадан дәфәләрлә чап едилмиш, Азәрбајчан зијалыларынын бир чох нәсли ондан бөл-бөл бәһрәләниш, һәмин дәреликләр әсасында савад, билијә јијәләнишләр.

«Вәтән дили» бүтүн Шәргдә илк дәфә сөвти үсулла јазылмыш дәрә китабы иди; онда заманәси үчүн чох әһәмијјәт-ли олан бәзи орфографик гајда-гауиулары, фе'лиин заманларынын, әдатлары, дурғу ишарәләринин вә и. а. тәдриси мәсәләләри барәдә илк дәфә иди ки, мұвафиг мә'лумат верилрди; ушаг тәбиәтинин вә дилинин садәлији нәзәрә алынмышды; мәтиләр марағлы вә тәрбијәви чәһәтдән фајдалы иди вә с.

А. О. Черијајевски «Вәтән дили» дәрелијиндән сәмәрәли истифадә етмәјин методикасыны да һазырламышдыр. О, ејни заманда азәрбајчанлы тәләбәләрә рус дили тә'лиминә даир дә дәрелик вә методик көстәришләр тәртиб етмишдир. Һәмин вәсантдән ермәни вә күрчү тәләбәләри дә истифадә едирдиләр.

Черијајевскинин дәрелик вә методик көстәришләриндән сонралар Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, А. Шаиг вә бир сыра ди-кәр педагоғлар бир нүмунә кими истифадә етмишләр.

Бүтүн бу хидмәтләринә көрәдир ки, Азәрбајчан халғынын гәдирбилән өвладлары, о чүмләдән Черијајевскинин өз јетиш-дирмәләри онун адыны һәлә ингилабдан хејли әввәл дә һәмишә һөрмәтлә јад етмишләр, вәфатындан сонра она вә дәреликлә-ринә едилән һүчумлара мәрданәликлә синә кәриб јазмыш-лар: «Черијајевски көзәл педагоғ иди», «Ушинскинин... «Ана дили» дәрелији рус мәктәбләри үчүн һансы әһәмијјәтә ма-ликдирсә, Черијајевскинин «Вәтән дили» дәрелији дә азәрбај-чанлылар үчүн елә бир әһәмијјәтә маликдир»; «Гори семина-ријасынын Азәрбајчан шөбәсиндә јахшы вә диггәтәләјинг нә вардыса, һамысы Черијајевскинин ады илә бағлыдыр»; «Гағгаз педагоғи аләминдә ән көркәмли јери Черија-

јевски тутур»; «Гафгазда, хусусән азәрбајчанлылар арасында халг маарифи сәһәсиндә Чернјајевски әвәзедилмәз хадим иди»; «Чернјајевски кими адамлары баша дүшмәк вә онларын хидмәтләрини гижмәтләндирмәк үчүн чәмијјәтә чох вахт ләзымдыр»; «Чернјајевски сөзүн там мәнасында мүәллим иди. Онун шәхси ләјагәти, һөрмәт вә мәнәви тәсири ушаглары горху вә чезадан даһа јахшы ислаһ едирди. О һәмишә тәләбәләрә мүнүм һадисәләр барәсиндә сөһбәтләр едир, мүсәлман ушагларында естетик дүҗулары даһа да инкишаф етдирилмәсинә чәһд едирди»...

Бир сөзлә, Чернјајевски һәмишә бөјүк шәхсијјәт кими јад олунмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә исә онун ады Азәрбајчан халг маарифинин вә мәдәнијјәтинин тарихинә көркәмли педагог, фәдакар марифчи, сәриштәли методист, јорулмаз бејнәлмиләлчи, халглар достлуғунун гызғын тәрәфдары вә мүдафиәчиси кими һәмишәлик һәкк олунмуш, хидмәти, әмәли, елми-педагожи фәалијјәти нечә-нечә алимин тәдгигат объектинә чеврилмишдир.

А. О. ЧЕРНЈАЈЕВСКИ ВӘ С. Ә. ШИРВАНИ

Садыг ШҮКҮРОВ

Һ. Зәрдаби ад. КДПИ-нин досенти, филолокија
елмәри намизәди

ХАЛГЫМЫЗ кечән илин сонларында көркәмли педагог, маарифчи, методист, јорулмаз бејнәлмиләлчи, рус вә Азәрбајчан халглары арасында достлуғун чарчысы Алексеј Осипович Чернјајевскинин анадан олмасынын 140 иллијини тәнтәнә илә гејд етди.

Көркәмли педагог вә һуманист А. О. Чернјајевски Азәрбајчан дилли мүкәммәл билирди. О, Гори семинаријасында Азәрбајчан бөлмәсинин тәшкилатчыларындан бири олмушдур. XIX әсри икинчи јарысында 150 сәһифәлик «Вәтән дили» адлы дәрслик јазмышдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Х. Абовјан «Нахшавик» дәрслијиндә М. Ф. Ахундовун сөвти үсулла «Әлифба» китабы һазырладығыны көстәрмишдир. Һәмин дәрслик дил тәдрисиндә Шәргдә илк дәфә тәтбиг едилән

сәс методу әсасында тәртиб едилмишдир. Онун бу дәрслији Азәрбајчан мәктәбләри мүәллимләринин диггәтини чәлб етмишдир.

Күрчүстан ССР-ин Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивинин 422 нөмрәли фондунда бу јахынларда јени тапылмыш сәнәддә кәстәрилир ки, 1886-чы ил сентјабрын 14-дә Көјчај кәнд икниллик мәктәбиндә, сентјабрын 29-да исә Губа шәһәриндәки бирсинифли мәктәбдә кечирилмиш педагожи шура ичласларында А. Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслијиндән тәлим просесиндә истифадә етмәк гәрара алынмышды. Һәр ики педагожи шура бу дәрслији јүксәк гијмәтләндирмиш вә бүтүн Азәрбајчан мәктәбләриндә ондан истифадә олунмасыны төвсијә етмишди.

Јухарыда кәстәрилән факт јерли милләтдән олан ушагларын тәһсил алдыглары Азәрбајчан мәктәбләри үчүн чох характерикдир, чүнки о вахтдан һеч бир јерли мәктәбдә тәлим, бу дәрсликдә олдуғу кими, сәс методу илә апарылмамышдыр. Бу, Азәрбајчан мәктәбләринин һәјатында тамамилә јени һадисә иди.

Бизә мәлүмдур ки, С. Ә. Ширвани 1877-чи илдән башлајараг, өмрүнүн ахырынадәк (1888) Шамахы шәһәр үчсинифли мәктәбиндә шәриәт вә театр (Азәрбајчан—С. Ш.) дили дәрсләри апармышдыр. 1886-чы илдә Гафгаз тәһсил даирәси һамисинин (попечителинин) кәстәриши илә бүтүн тәдрис мүәссисәләри рәисләринә тәклиф едилмишди ки, јерли халгларын дилләри (Азәрбајчан, күрчү вә ермәни нәзәрдә тутулур—С. Ш.) үзрә програмлары, онларын тәдрис методикасы кәстәрилмәклә, даирәјә тәгдим етсинләр.

Һәмнин кәстәришә әсасән, Азәрбајчан дили үзрә програм Шамахы шәһәр үчсинифли мәктәбинин мүәллими С. Ә. Ширвани тәрәфиндән тәгдим олунмушдур. Бу кәстәришдән сонра С. Ә. Ширвани А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији әсасында шәһәр мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили програмы тәртиб етмишдир.

ХІХ әсрин икинчи јарысында С. Ә. Ширванинин тәртиб етдији Азәрбајчан дили програмы Азәрбајчан маарифи тарихиндә илк програм иди. Јухарыда кәстәрдијимиз 422 нөмрәли фондда (сијаһы 1, ваһид сахлама говлуғу 2909) бу барәдә зәнкин материал вардыр. Програм ики һиссәјә (I вә II тәдрис илләри үзрә) бөлүнмүшдүр.

Биринчи илдә әлифба вә һәрфләрини јазылышы, бир, икк
вә чох һечалы сөзләр кечилирди. Һәрфләрин сөзүн аввалы
дә, ортасында вә сонунда ишләnmәси, сәсләрдән сөзләр, сө
ләрдән чүмләләр тәртиби, јерли узунлуг вә чәки ваһидләрдә
һәмчинни татар (Азәрбајчан—С. Ш.) өлчүләри өјрәдилирди.
Оху вә јазы үчүн А. О. Чернјајевскинин методик рәһбәрли
әсас кәтүрүлүрдү.

Тәһсилни икинчи или әрзиндә А. О. Чернјајевскинин
китабынын II һиссәси кечилирди. Тәмсилләр, нағылләр,
Азәрбајчан дилиндә ше'рләр, ишкүзар мәктубларын, тичә
рәт мә'луматларынын тәртиби, пул һесаблары, әрәб рәгәмлә
ри өјрәдилирди.

Програмын мәзмунундан көрүндүјү кими, С. Ә. Ширва
нинни мәктәбиндә ана дилинин өјрәдилмәсиндә А. О. Чернја
јевскинин «Вәтән дили» дәрслијиндән истифадә едилмишдир.
Бу, о демәкдир ки, тәдрис сәс методу илә апарылырды. Ә
бәттә, бу Азәрбајчан мәктәбләринин һәјатында фәрәһли һә
дисә иди. Ана дилинин өјрәнилмәсини асанлашдырмаг үчүн
бир-икк тәркибли сөзләрдән тәдричән чохтәркибли сөзләрин
өјрәнилмәсинә кечилирди ки, бу да кәләчәкдә онлардан бү
төв чүмләләр тәртиб олунамасыны асанлашдырырды.

Белә бир чәһәт дә диггәти чәлб едир ки, заманын тәләб
ләрини јахшы билән С. Ә. Ширвани тәдрисин биринчи или
нин сонунда өлчүләр һаггында илкин садә мә'лумат верирди.

Тәдрисин икинчи или, демәк олар ки, бүтүнлүклә ушаг
ларын баша дүшә биләчәкләри тәрбијәви мәзмуна малик тәм
силләр, нағыл вә ше'рләрин охунмасына һәср олуноурду.
Һәмин дөврүн хүсусијјәтинә ујгун олараг, програмда тичә
рәт вә пул һагг-һесабы һаггында мә'луматлар верилмәси, әрәб
рәгәмләри илә таныш олунамасы нәзәрдә тутулурду.

Ана дили үзрә бу програм һәмин дөврүн тәләбләринә та
мамилә чаваб верирди вә көһнә тә'лим методларынын тәс
ри алтында галан (тәдрис вәсаити кими, әрәб вә фарс диллә
риндә олан әсәрләрә мүрачиәт едилән) дикәр мәктәбләрин
програмындан да принципчә фәргләнирди. Бүтүн бунлар тәс
диг едир ки, С. Ә. Ширвани А. О. Чернјајевскинин «Вәтән д
ли» дәрслијиндән ән јахшы вәсаит кими истифадә етмишдир.

АЛЕКСАНДР ФАДЕЈЕВ

Әли БАҒЫРОВ

В. И. Ленин ад. АПИ-нин доценти, филолокија елмләри
намизәди

А. А. Фадејевин бәдии јарадычылығы онун «Дашгын» повести вә «Ахына гаршы» һекајәси илә башлајыр. 1923-чү ил дә чап олунмуш бу әсәрләрдә биринчисиндә коммунист Неретинин рәһбәрлији илә јохсул чамаатын Узаг Шәргдә кәндләриндән бириндә Совет һакимијјәти гурулмасы хәбәр верилирди. Икинчи әсәрдә Узаг Шәргдә Вәтәндаш муһарибәси заманы интизамсыз бир партизан дәрәсәсинин болшевикләрин сәји илә мүтәшәккил Гызыл Орду алајына чеврилмәси, гызыл әскәрләрин јапон мудахиләчиләринә гаршы апардыглары галиб дөјүш тәсвир олунурду. Истәр повест, истәрсә һекајә, һәләлик, бәдии камиллигдән узаг иди. Лакин онларын һәр икиси әдәби ичтимаијјәт гәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышды. Бу да тәсадүфи дејилди. 22 јашлы әдиб Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән 5 ил, Узаг Шәргдә Вәтәндаш муһарибәсиндән 1 ил сонра јаздығы әсәрләрлә көстәрирди. Ки, В. И. Ленин идејалары уғрунда мубаризә тәкчә кечмиш рус империјасынын мәркәзи рајонларында дејил, ән учгар кушәләриндә дә ејни фәдакарлыг вә гәтијјәтлә кедир. Чүнки бу идејалар бәшәрин әсәрләрдән бәри һәсрәти илә јашадығы үлви диләкләрин, сағлам вә һуманист һиссләрин ифадәси иди.

Әсәрләриндә тәсвир олунан һадисә вә инсанлар јазычы тәхәјјүлүнүн мәнсулу дејилди. Повести јарадаркән о, јашадығы Чугујевка вә она јахын кәндләрдә баш вермиш һадисәләрә истинад етмишди. Һекајәдәки һадисәләр исә онун өзүнүн вә халасы оғлу Игор Сибиртсевин башына кәлмишди. Игор, һекајәнин нәшриндән 2 ил әввәл совет дөвләти јолунда дүшмәнләрлә вурушда гәһрәманлыгла һәлак олмушду. А. Фадејев јаздығы әсәри мәсләк достунун хатирәсинә һәср етмишди. Јазычы үчүн Игор Сибиртсев шәрәфли вә ибрәтамиз һәјат јолу кечмиш инсан, халга вә коммунист партијасына сәдагәтин

гимназияда иди. А. Фадејев көрә беләсннн хатирәсннә әсәр ит-
һаф етмәк, беләсннн вәсф вә тәрәннүм етмәк олар вә лазым
дыр. Лакин А. Фадејев бу әгидәјә бирдән вә тәсадүфи кәлмә-
мишиди. Оун өзүнүн дә ғыса өмрү мә'налы кечмишиди...

А. Фадејев Твер (индики Калинин) губернијасының
Кимры кәндиндә мӯәллим аиләснндә анадан олмушдур. Ата-
сы ингиләби фәалијјәт үстүндә тутулмуш, Сибирә сүркүр
ингиләбчы иди. Кәләчәк јазычының аталығы Глеб Свитыч да
ишләјир, харичдән силаһ кәтирмәк, кизли сијаси әдәбијјат
горујуб-сахламағ, онлары јаймағ ишиндә болшевикләрә кө-
мәк едирди. А. Фадејевнн анасы да фелдшер иди. О да Вилно
хәстәханасында ишләјирди. Г. Свитыч онунла бурада таныш
олмуш, 1907-чи илдә она евләниб, 3 ушағына аталығ гајғысы-
ны бојнуна көтүрмүшдү. Г. Свитычын аиләси 1907-чи илдә
Уфаја, 1908-чи илдә Узар Шәргә көчмүш, 1911-чи илдә Про-
морјә вилајәтинин Чуғујевка кәндиндә гәрар тутмушдур. Ата-
ана фелдшерлик едир, алдылары торпағы әкиб-бечәрирдә-
ләр. Јохсул олсалар да, онлар ушағларын тәһсил-тәрбијәсннә
хүсуен бахырдылар.

А. Фадејев 1910-чу илдә Владивосток тичарәт мәктәбиннә
дахил олур. Мәктәбдә һазырлығлы мӯәллимләр дәрс дејирдә.
Онларын чоху дөврүнүн габағчыл әгидәли зијалылары иди.
Бунларын ичәрисиндә С. Г. Пашковски хүсусилә сечилирдә.
С. Г. Пашковски рус дили вә әдәбијјат мӯәллими иди. О, уша-
ларда бәдни әдәбијјата вә мӯталиәјә сөнмәз һәвәс ојада би-
мишиди. Онлары рус әдәбијјатында дәрнн көк салмыш ингилә-
би-демократик идејаларла таныш едир, А. Радишшев, Кертсең,
Н. Г. Чернышевски, В. Г. Белински, М. Ј. Салтыков-Шедрин
кими јазычыларын әсәрләрини охумаға һәвәсләндирирди. Мӯ-
әллим шакирдләри тез-тез әтраф рајонлара экскурсијаја
апарыр, онлары сәфәр тәәсүратыны јазмаға вадар едир, ба-
лача вәтәндашларда мӯстәгил мӯһакимә вәрдиши тәрбијә
едир, јарадычылығ мејли ојадырды. А. Фадејев онун тәһсил
илә мәктәбдә ше'р гошмаға башлајыр, һәтта мачәра повести
јазыр. Оун илк гәләм тәчрүбәләри мәктәб гәзетиндә бура-
хылыр, шакирд достлары тәрәфиндән севилир. Мәктәбдә
икән о, рус вә Авропа әдәбијјаты һағгында әсаслы билијә ја-
јәләнир.

А. Фадејев Владивостокда чох заман халасы Марија
Сибиртсованын аиләснндә јашајырды. Марија мӯәллим иди.

Онда истисмарчылар дунјасына түкәнмәз нифрәт вар иди. О, шүүрлу өмрүнү мүлкәдар-капиталист аләминә гаршы мүбаризәә сәрф етмиш, бу әгидә јолунда доґма балаларыны да гурбан вермишди. Оун бөјүк оґлу Всеволод Петербург Политехник Институтунда охујаркән коммунист партијасы сыралагына дахил олмуш (1916), Владивостокда фәһлә вә солдат депутатлары совети ичраијјә комитәсинин катиби (1918), Приморје вилајәт халг ингилаби ордусунун һәрби шурасынын үзвү сечилмишди. Узәг Шәргдә Всеволоду јапон мүдахиләчиләри 1920-чи илдә Серкеј Лазо илә бирликдә паровоз күлханьында јандырмышдылар.

Марија халанын икинчи оґлу Игор да студент икән (1918) партијаја кирмиш, халг ингилаб ордусунун бригада комиссары вәзифәсинә гәдәр јүксәлмиш, 1921-чи илдә Хабаровск јахынлығында аґвардијачыларла дөјүшдә һәлак олмушду. А. Фадејевин сијаси-ичтимаи бахышлары бу чүр мүһитдә формалашмышды. Сибиртсевләрин онун мәнәви инкишафына бөјүк тәсири олмушду. О, ифтихарла дејирди ки, «бир болшевик кими мән өз аиләмдә олдуґу дәрәчәдә дә бу аиләдә тәрбијә алмышам». Буна көрә дә о, Бөјүк Октябр ингилабынын гәләбәсиндән сонра Всеволод вә Игорла бирликдә гәтијјәтлә фәһлә вә кәндлиләрин тәрәфиндә дурду.

А. Фадејев мәктәбли икән ингилаби фәалијјәтә башлајыр; тәләбә кәнчләр арасында тәблиґат-тәшвигат иши апарыр, «Красное знамя» адлы болшевик гәзетиндә мүхбир мәктублары илә чыхыш едир. 1918-чи илин јајында јапон мүдахиләчиләри вә аґвардијачы гошунлар Узәг Шәргдә Совет һакимијјәтини девирмәк истәјәндә А. Фадејев фәһлә-кәндли кәнчләрин шүүрлу һиссәси илә бирликдә әлдә силаһ јени гурулушу мүдафиә едир. О, һәмин илдә партија сыралагына дахил олур, әввәл Приморје партизан дәстәләриндә, сонра Амур вә Забајкалје вилајәтләриндә халг ингилаби ордусунун чәркәләриндә вурушур. Партија она 18 јашында алај, 19 јашында бригада комиссарлығыны етибар едир. А. Фадејев етимады доґрулдур. Буна көрә дә Вәтәндаш мүһарибәси гуртардыгдан сонра 1921-чи илдә о, РК(б)П-нин X гурултајына нүмајәндә сечилир. Гурултајда о, В. И. Ленини көрүр, онун нитгини динләјир.

Гурултај нүмајәндәси икән о, болшевик достлары илә бирликдә Кроншдатда башланан әксингилаби гијамы јатырт-

магда иштирак едир. 1921-чи илин пајызында А. Фадејев Москва Мәдән Институтуна дахил олу, ејни заманда «Красны блок» заводунда партија иши апарыр. «Дашгын» вә «Ахына гаршы» әсәрләрини дә бу дөврдә јазыр. Совет әдәбијјатна кәнч, принципал болшевик јазычынын кәлдијини бу әсәрлә хәбәр верир.

1924-чү илдә А. Фадејев партија тәрәфиндән Шимали Гафгаза е'зам олунур. О, Ленин чағырышы нәтичәсиндә партија сырларына кәлмиш кәнч коммунистләрин идеја-сијаси чәһәтдән формалашмасы ишинә рәһбәрлик етмәли иди. А. Фадејев чохла шәһәр вә стансијалары кәзир, өлкәнин бу наһијәси илә таныш олу. Нәмин илин пајызында «Советскиј јут» гәзетинин партија һәјаты шө'бәсинә мүдир тә'јин едилир. Гәзетдә 2 илә јакын ишләмәси онун бәдди сәнәткарлыг чәһәтдән тәкмилләшмәсинә сәбәб олу. Бурада икән А. Фадејев и әввәл ләрдә олдуғу кими инди дә Вәтәндаш мүһарибәси мөвзусу чидди мәшғул едир. О, јетишмәкдә олан нәслә аталарын шәрәfli һәјат вә мүбаризә јолу һаггында мә'лумат вермәк, ону гәһрәман әчдадларын ән'әнәләри әсасында бөјүтмәк, өлкәнин мүдафиә гүдрәтини артырмаг, социализмин наилијјәтләрини артырмаг руһунда тәрбијә етмәк истәјирди. Онун Шимали Гафгазда тамамлајыб 1927-чи илдә Ленинградда чыгарылган етдирдији «Тармар» повести ичтимаијјәт тәрәфиндән бу арзуну нәтичәси кими гаршыланмышды.

Повест Узак Шәргдә Совет һакимијјәтини јашатмаг үчүн рунда халгын гәһрәманлыг мүбаризәсинин тәсвиринә һәсрәт едилмишди. Әдиб әсәрдә јадда галан коммунист образлары јаратмышды—онлар партизан һәрәкатынын вә сырави партизанларын рәһбәрләри вә тәшкилатчыларыдырлар. А. Фадејев онларын симасында халгын харичи мүдахиләчиләрә вә агвардијачылара гаршы мүбаризәсиндә партијанын рәһбәр вә истигамәтверичи ролуну кәстәрмәјә мүвәффәг олмушду. Мүәллиф коммунистләрин һәрәкәт вә давранышларыны, һиссә һәјәчанларыны дәриндән ачмыш, бәдди чәһәтдән әсасландырмышды.

Әсәрин баш гәһрәманы коммунист Иосиф Левинсон партизан дәстәсинин рәһбәри, һәрәкәтверичи гүввәсидир. Инсанлара һәссас вә гајгыкеш мүнасибәт, фәһлә-кәндли ишинә сона гәдәр сәдагәт, реал шәраити инчәликләринә гәдәр өјрәнмәк, мүрәккәб вәзијјәтдән ингилаби ишин нәфинә (хејринә)

истифадә етмәк—Левинсонун әсас сәһијјәви кејфијјәтләри-
дир.

Левинсон сурәти А. Фадејевин мүвәффәгијјәти иди. Бу сурәт јараиһагда олан совет бәдин нәсриндә Вәтәндаш мүһарибәси чәһәләриндә халғын фәдакар вурушуна рәһбәрлик едән коммунистләрин реалистчәсинә тәсвир олуһан илк нү-
мајәндәләриндән бири иди. Левинсон тәркиби фәһлә, кәндли, зијалылардан ибарәт, сијаси шүүр вә үмуми инкишаф сәвијјә-
си рәһкарәнк олан партизан дәстәсинә рәһбәрлик едир. Инги-
лаби вәзифәнин һәјата кечирилмәси һаминә о, өз башындан
кечмәјә һазырдыр, бүтүн дәстәни дә бу руһда тәрбијә едә би-
лир.

«Тармар» һағлы оларағ илкин совет нәсринин мүһүм һа-
дисәләриндән бири кими гәбул едилмишиди. Бунун бир сәбә-
би дә әсәрин бәдин сәнәткарлығы мәзијјәтиндә иди. Ингилаб
просесиндә јетишмәкдә олан јени инсанын мә'нәви аләмини
инчәлијинә гәдәр тәсвир етмәклә А. Фадејев өзүнү психоло-
жи анализин маһир устасы, классик әдәбијјатын габағчыл
ән'әнәләри үзәриндә бөјүмүш һәссас сәнәткар кими көстәр-
мишиди.

«Тармар» өз мүәллифини Бөјүк Октјабр ингилабындан
доғулмуш јазычылар нәслинин биринчи чәркәсинә чыхартды.

«Тармар»ын мүвәффәгијјәтиндән руһланан әдиб Узағ
Шәргдә ингилабын гәләбәси вә Вәтәндаш мүһарибәси мөвзу-
сунда епопеја јаратмағ фикринә дүшүр. Бу мәгсәдлә о, 1929—
1941-чи илләрдә «Ахырынчы удекели» адлы чоһпланлы роман
үзәриндә ишләјир. Бу мүддәтдә о, әсәрин 4 китабыны чап да
етдирир. Мүәллиф әсәрин даһа 2 һиссәсини јазмағ нијјәтин-
дә иди. Јени мөвзулар тәклиф едән Бөјүк Вәтән мүһарибәси-
нин башланмасы она романы таһамламаға имкан вермир. Ла-
кин бу натаһам әсәр дә совет әдәбијјаты тарихиндә мүһүм
һадисә оларағ галыр.

«Ахырынчы удекели» романынын әсас идејасы буржуа
турулушуну, онун инсана зидд, вәһши маһијјәтини ифша ет-
мәкдән ибарәтдир. Әдиб, Узағ Шәргдә көһнә дүнјаны тәмсил
едән истисмарчыларла бу дүнјаны јыхмағ үчүн ајаға галх-
мыш халғ арасында кедән мүбаризәнин тарихини верирди.
Өлүмә маһкум олуһмуш буржуа аләмини романда капита-
лист Гиммер вә онун силаһдашлары тәмсил едирләр. Гиммер-
ләр јүксәк инсани кејфијјәтләрдән, бәшәри һиссләрдән мәһ-

2. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси, № 1.

румдурлар. Онларын һәҗат идеалы гаршыдакынын һүлгүмү
ну үзмәк, ону тапдаҗыб эзмәк, шәхси сәадәтини минләри
бәдбәхтлији үзәриндә гурмаг принципинә әсасланыр. Онлар
бу јолда һеч бир чинајәтдән чәкинмирләр. Лакин јени әсри
әввәлләриндән мүтәшәккил низами орду һалында бирләшә
зәһмәт адамларынын артан күчү гашысында онлар ләзәт
дүшүрләр. Һисс едирләр ки, бу гәзәб ахынынын өнүндә дајан
билмәјәчәкләр.

Романда халг инсанпәрвәрлијин ән јахшы ифадәси ким
тәгдим олунур. Миллијјәтиндән, иргиндән, дини мәнсубијә
тиндән, тәһсил-тәрбијәсиндән асылы олмајараг һәр бир әмә
адамы өз мәнәви вә әхлаги кејфијјәтләри илә һиммерләрдә
гат-гат јүксәкдә дурурлар.

Узаг Шәргдә халг истисмарсыз-саһибкарсыз дүнја јара
маг үчүн дөјүшә кирмишдир вә о, галиб кәләчәкдир. Чүнк
бу ишдә она фәһлә синфинин ән шүүрлу дәстәси—коммунист
ләр рәһбәрлик едирләр.

Коммунистләр (Пјотр Сурков, Алјеша Маленкиј, Сери
Кудрјавыј, Јаков Бутов, Алексеј Чуркин) садә адамларын ич
тимаи-сијаси шүүруну, ингилаби дөјүшүнү формалашдырма
јолунда һәр чүр фәдакарлыг кәстәрирләр. Халг онлара ивә
ныр, онлар бу е'тимады јүксәк гијмәтләндирирләр. Бу бирлә
гәләбә үчүн јахшы рәһндир.

Натамам епопејанын әввәлинчи һиссәләриндән доған иде
ја белә иди.

А. Фадејев Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлананда «Прав
да»нын хүсуси мүхбири кими чәбһәјә јола дүшүр. Ајры-ајры
дөјүш мејданларында олур. Бир нечә дәфә мүһасирәдә ола
Ленинграда кедир. Вахташыры «Правда» гәзетиндә чәбһ
гејдләри, мәгалә вә очеркләри илә чыхыш едир. «Ленинград
мүһасирә күнләриндә» (1944) адлы очеркләр мәчмуәсиндә
ленинградлыларын 1941—42-чи илин сәрт гышында кәстәр
дикләри тарихи гәһрәмәнлыгы тәсвир едир. Дүшмән үзәрин
дә гәләбә наминә гејри-ади сәбир вә рәшадәт кәстәрән совет
адамларындан вәчд вә ифтихарла данышыр.

А. Фадејев 1943-чү илдә ҮИЛККИ МК-нын тәклифи илә
1942—43-чү илләрдә Краснодонда кизли фәалијјәт кәстәр
миш «Кәнч гвардија» тәшкилаты һаггында роман јазмағ
башлајыр. Әсәрин биринчи варианты 1945-чи илдә «Знамя»
журналында чап олунур вә дәрһал бүтүн совет адамларынын
рәғбәтини газаныр.

«Кәнч гвардија» бәднн-сәнәдли романдыр. Әсәрдә олмуш һадисәләр, реал инсанлар тәсвир едилирди. Лакин бурада јазычы тәхәјјүлүнүн мәнсулу олан сурәтләр дә вар иди (әскәр Кајуткин, «Қолобок» ләгәбли кенерал, вәтән хайни Игнат Фомин вә б). Бу образлары јазаркән јазычы әсәрдәки конкрет шәхсләрин саламат галмыш күндәликләринә, мәктуб вә шакирд дәфтәрләриндәки јазылаһа истинад етмиш, онларын бәднн тәхәјјүлүнә әсасланмышды.

«Кәнч гвардија» совет халгынын өз истиглалијјәти уғрунда алман фашист ишғалчыларына гаршы апардығы гәһрәмәнлыг мүбаризәси һаггында јазылмыш дастандыр.

Романын әсас гәһрәмәнлары кәнчләрди. Онларын чоху ја орта мәктәби јеничә гуртармыш, ја ахырынчы синифләрдә, ја да пионер јашындадырлар. Нитлер ордуларынын совет торпағына накәһан һүчуму онларын вахтындан әввәл ојанмасына, формалашмасына, вәтәни јаделли гәсбкарлардан тәмизләмәк үчүн силаһа сарылмаға мәчбур едир. Онлар дүнән Вәтәндаш мүһарибәси чәһәләриндә һәлә бир јашы тамам олмамыш совет дәвләтини сон дамла ганы галанадәк горујан чәсур аталарын ингилаби гәһрәмәнлыг ән'әнәләрини давам етдириләр. Онларын мә'нән тәмиз, достлугда сәмими вә вәфалы, доғма вәтәнә сәдагәт руһунда тәрбијә едилмәсинә бир дә кәнч совет әдәбијјатынын «Дәмир ахын» (А. Серафимович), «Чапајев», «Гијам» (Д. Фурманов), «Полад нечә бәркиди», «Фыртынадан доғулмушлар» (Н. Островски), «Әзаблы јолларла» (А. Толстой), һабелә «Тармар» (А. Фадеев) кими реалист әсәрләри тә'сир кәстәрмишди.

«Кәнч гвардија»нын тәшкилатчысы Олег Кошевојун 16 јашы јеничә тамам олмушдур. Лакин о, тәмкинли, һадисә вә инсанлары дүзкүн гијмәтләндирмәјә, чәтин шәраитдән бачарыгла чыхмаға маһир, јүксәк интеллектли кәнчди. Чәми 5 ај јашаса да, онун рәһбәрлик етдији тәшкилат дүшмәнләрә гаршы мүбаризәдә бөјүк ишләр кәрә билир; мүвәггәти ишғала мә'руз галмыш рус торпагларында социализм идејаларынын вә совет дәвләтинин јашадығыны вә јашајачағыны сүбут едир, үрәкләрдә гәләбәјә инам һисси ашылајыр. «Кәнч гвардија»нын үзвләри Улја Громова, Ванја Земнухов, Жора Арутунјанс, Әли (романда Леонид) Дадашов, Серкеј Түленин, Лјуба Шевтсова, Иван Туркенич, Радик Јуркин вә башгалары пролетар бејнәлмиләчилији, фәһлә-кәндли ишинә сәдагәт руһунда тәрбијә тапмыш рус, украјна, белорус, азәрбај-

чанлы, ермәни халгларынын кичик нүмајәндәләридирләр. Өз нәчиб әмәлләри илә онлар көстәрирдиләр ки, коммунист партиясынын, пионер вә комсомол тәшкилатларынын онлара тәлгин етдикләри идејалар бәһрәсиз галмамышдыр. Онлар совет дәвләтинин јолунда өлүмә дә чәсарәтлә кедирләр.

Әввәлки романларында олдуғу кими, А. Фадејев «Кәнч гвардија»да да партијанын истигамәтвәричи ролуну кениш ишыгландырмышды. Кәнчләр тәшкилатына партија рәһбәрлији Сталинград вилајәт кизли болшевик тәшкилатынын башчысы И. Ф. Протсенко вә Краснодар кизли партија комитәси катиби Ф. П. Лјутиковун симасында верилмишдир. Онлар ағыр ишғал шәраитиндә совет адамларыны дүшмәнлә мүбаризәдә бирләшдирә билир, алман фашистләринә дахилдән вурдуглары накәһан вә өлдүрүчү зәрбәләрлә гәләбә саатынын јахынлашмасына көмәк едирләр. Бу ишдә кәнчләр тәшкилаты онларын ән фәал мүттәфиги олур.

Романын сонунда алманлар Ф. П. Лјутикову вә О. Кошевоју голлары бир-биринә бағланмыш һалда истинтага кәтирләр. «Кестапочулар көстәрмәк истәјирдиләр ки, бу ики нәфәрин тәшкилатда нә кими рол ојнадыгларыны билирләр». Амма фашистләр бу јолла өзләри дә билмәдән һәр ики рәһбәрә јахшылыг етмиш олурлар. Ф. П. Лјутикова да, О. Кошевоја да өлүм әрәфәси белә бир көрүш чох лазым иди. Коммунист Ф. П. Лјутиков кәнчләрә билдирмәли иди ки, гурдуғу совет дәвләтинә сәдагәтлә хидмәт етди, инди дә онун јолунда горхмадан өлүмә кедир, комсомолчу О. Кошевој коммунистләрә демәли иди ки, о, гәһрәман аталарын идеалларына сәдиг галды, инди дә бу идеаллар наминә чаныны гурбан вәрир. Бу тәсадүфи көрүш, онлара бахышларла да олса, сон һесабаты динләмәк имканы верди. Артыг онларын һәр икиси раһат өлә биләрди вә өлүрләр дә...

«Кәнч гвардија» романы өјрәдирди ки, аталы-балалы мүгәддәс вә үлви амалларла јашајан бир өлкә мәғлуб едилә билмәз.

А. Фадејев мүһарибәдән сонра «Гара металлуркија» адлы роман үзәриндә ишләјирди. Лакин вахтсыз өлүм (1956) она әсәрини тамамламаг имканы вермәди.

А. Фадејев Азәрбајчанда ән чох севилән рус јазычыларындан биридир. Онун тәкчә «Кәнч гвардија» романы Азәрбајчан дилиндә 5 дәфә нәшр олунмушдур.

**Сов.ИКП XXVI ГУРУЛТАЈЫНЫН
МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН
АЗӘРБАЈҘАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ИСТИФАДӘ**

Диләи ВАХШӘЛИЈЕВ

Марданерт району Нарештар кәнд мәктәбинин мұәллими

Башга тәдрис фәиләриндә олдуғу кими, Азәр-
бајҘан дилинин тәдриси процесиндә дә шакирдләри
Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары илә
таныш етмәк үчүн кениш имканлар вардыр. Мүәл-
лим бу имканлардан инша јазилар, грамматик тәлип,
чалышмалар үзәриндә иш, әрзәтин ишләләр процесин-
дә истифадә едә биләр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы ди-
дактик материаллары характерик һесаб етмәк олар.

«Инша мөвзулары» илә әлагәдар.

1. ССРИ сүлһүн дајағыдыр.
 2. Бөјүк Вәтәнимиз — Совет Иттифагы сәксәнинчи ил-
ләрдә.
 3. Совет адамы вилданлы әмәкчидир.
 4. Нәр шеј инсан наминә, инсанын рифаһы үчүн.
- Сај бәһсинин тәдрисиндә.

**Чалышма. Охујун, сајлары кәстәрин, онлары мә'нача
новләрини сөјләјин. Мәтидәки сајларын хүсусијәтләрини изаһ едјин.**

1. 1981-чи ил февралын 23-дә сәһәр саат 10-да Москва-
да—Кремлин гурултајлар сарајында Совет Иттифагы Ком-
мунист Партијасынын XXVI гурултајы ишә башлады.
2. Сов.ИКП-нин XXVI гурултајына 5.002 нүмајәндә сечилмишди.
3. 1981—85-чи илләр әрзиндә орта ајлыг әмәк һаггы 13—16
фаиз артачаг вә 190—195 маната чатачагдыр.
4. 1980-чи илдә
тәҗрибән 67 милјон тон көмүр чыхарылмышдыр ки, бу да 1970-

чи илдәкинә нисбәтән, демәк олар ки, үч дәфә чохдур. 5. Сијаси маариф системиндә 23 милјон адам мәшғул олур. 6. 1980-чи илдә тәхминән он милјон тон памбыг јығылмышдыр.

«Мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри»нин тәдрисиндә.

Чалышма. Охујун, мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләрини көстәрин. Мәтнин үчүнчү чүмләсини синтактик тәһлил един вә тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләдә һансы үзв јериндә ишләндијини сөјләјин.

1. Партија һәмкарлар иттифагларына күтләләр ичәрисиндә өзүнүн е'тибарлы дајағы, демократијаны инкишаф етдирмәјин, зәһмәткешләри коммунизм гуручулуғуна чәлб етмәјин гүдрәтли васитәси кими бахыр. 2. Партијамызын нөвбәти, ијирми алтынчы гурултајы өз ишинә башлады. 3. Һесабат дөврүндә зијалыларымызын сајы ән бөјүк сүр'әтлә артмышдыр. 4. Һесабат дөврүндә партија вә дәвләт өлкәнин мүдафиә гүдрәтини, онун силаһлы гүввәләрини мөһкәмләтмәк мәсәләләрини бирчә күн дә олсун нәзәрдән гачырмамышлар.

«Чүмләнин һәмчинс үзвләри вә һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөzlәр» мөвзусунун тәдрисиндә.

Чалышма. Охујун, һәмчинс үзвләри вә һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөzlәри мүәјјәнләшдириб чүмләләри көчүрүн. Һәмчинс үзвләрин алтындан бир, үмумиләшдиричи сөzlәрин алтындан ики хәтт чәкин. Үчүнчү вә сонунчу чүмләләри үзвләринә көрә тәһлил един.

1. Тәнгиди боғанлара һеч бир күзәшт едилмәмәлидир — һәм дәвләт, һәм дә дәвләт ганунунун тәләби беләдир. 2. Програмада нәглијатын бүтүн нөвләринин: дәмир јолу нәглијатынын, автомобил вә һава, дәниз вә чај, бору кәмәри нәглијатынын әлагәсини күчләндирмәк нәзәрдә тутулмушдур. 3. ССРИ өз нөвбәсиндә социализм базарына нефт, газ, филиз, памбыг, тахта-шалбан вә әлбәттә, мүхтәлиф сәнајә мәһсулу көндәрир. 4. Өлкәмиз азад олмуш бир чох өлкәләрә кадрлар: мүһәндисләр, техникләр, ихтисаслы фәһләләр, һәкимләр, мүәллимләр һазырланмасында да өз имканлары дахилиндә јардым көстәрир. 5. Зәһмәткешләрә мәхсус олан бағлар, бостанлар, гушлар, мал-гара үмуми сәрвәтимизин бир һиссәсидир. 6. Һесабат дөврүндә Совет Иттифагы Ангола, Ефиопија, Мозамбик, Әфғаныстан вә Јәмән Халг Демократик Республикасы илә достлуг вә әмәкдашлыг һаггында мүгавиләләр бағламышдыр.

«Элавэлэр» мөвзусунун тәдрисиндә.

Чалышма. Көчүрүн, элавэләри мүәјјәнләшдирин. Онларың һансы чүмлә үзвләринин элавәси олдуғуну изаһ един.

1. Коммунистләрә—халг иши уғрунда мәрд мүбаризләрә ешг олсун! 2. Ичазә верин, космос гәһрәманларыны—социализм өлкәләринин мәрд оғуллаһыны бу трибунадан һәрәрәтлә саламлајым. 3. Инди һеч бир халг үчүн сүлһү горујуб мөһкәмләтмәкдән, һәр бир адамын ән биринчи һүгугуну—јашамаг һүгугуну тәмин етмәкдән даһа мүһүм, даһа вачиб мәсәлә јохдур. 4. Бизим мәгсәдимиз әдаләтли мәгсәддир—коммунизмдир. 5. Гој бөјүк вәтәнимиз—Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы бундан сонра да мөһкәмләнсин вә тәрәгги етсин. 6. Биз һагг иши уғрунда — сүлһ вә халгларың тәһлүкәсизлији уғрунда, әмәк адамларының мәнәфеји уғрунда мүбаризә апарырыг. 7. Совет адамына — әмәк адамына ешг олсун! 8. Совет адамы вичданлы әмәкчидир—сијаси мәдәнијјәти јүксәк олан бир инсандыр, вәтәнпәрвәр вә бејнәлмиләлчидир.

«Хүсусиләшмә» мөвзусунун тәдрисиндә.

Чалышма. Көчүрүн, хүсусиләшмәләрин алтындан хәтт чәкин вә бурахылмыш дурғу ишарәләрини јеринә гојун.

1. Биз совет коммунистләри Ленин партијасының, Бөјүк Октјабр Вәтәнинин бу ишдә ојнадыглары ролла фәхр едирик. 2. Дәфәләрлә гејд едилмишдир ки, Совет Иттифагы мәһсулун бир чох нөвләринин, о чүмләдән нефт вә полад, семент вә минерал күбрә, буғда вә памбыг, макистрал електровозлары вә тепловозлары истеһсалына көрә дүнјада биринчи јерә чыхмышдыр. 3. Сүлһү горумаг партијамыз, халгымыз үчүн, еләчә дә планетин бүтүн халглары үчүн бејнәлхалг саһәдә инди ән мүһүм вәзифәдир. 4. Жәркинлијин зәифләдилмәси дүшмәнләринин сәјләринә бахмајараг, Авропа гитәсиндә ики систем өлкәләри арасында динч әмәкдашлыг үмумән пис инкишаф етмир. 6. Ахырынчы беш илдән үч илин әлверишсиз олмасына бахмајараг, орта иллик тахыл јығымы 205 милјон тона чатмышдыр. 7. Бу тәшәббүс дүнјада, о чүмләдән Иран көрфәзинин бир сыра дөвләтләри тәрәфиндән кениш мүдафиә едилмишдир.

«Ара сөzlәр вә ара чүмләләр» мөвзусунун тәдрисиндә.

Чалышма. Көчүрүн, ара сөzlәри вә ара чүмләләри мүүжәнләшдириб, онларда дурғу ишарәләринин ишләнмәси гајдаларыны изәһ еднн.

1. Бир сөzlә, јолдашлар, елмин истеһсалатла сых бирләшдирилмәси мүасир дөврүн мүһүм тәләбидир. 2. Јетмишинчи илләрдә халг маллары истеһсалы әввәлки он илдәкинә нисбәтән, демәк олар ки, ики дөфә чоһалмышдыр. 3. Беләликлә, партијанын игтисади стратегијасынын башлыча мәгсәдинә ардычыл әмәл олунур. 4. Шүбһәсиз, фәһлә синфинин апарычы ролунун мөһкәмләнмәси онун идеја-сијаси јеткинлијинин, савадынын вә пешә дәрәчәсинин артмасы илә әлағәдардыр. 5. Биз әминик ки, блоклара гошулмамаг һәрәкатынын дунја сијасәтиндә ролуну даһа да јүксәлтмәк васитәси—биз буну алгышлардан — өзүнүн бу әсас принципәринә сәдагәтиндән ибарәтдир. 6. Партија маарифиндә башлыча мәсәлә, әлбәттә, онун сәмәрәлилијиндән ибарәтдир. 7. Бир сөzlә, мүасир бејнәлхалг мүнасибәтләрин инкишафында бөјүк иш көрүлмүшдүр ки, бу иш тәгдирәлајигдир. 8. Тахылла јанашы, әлбәттә, габа вә ширәли јем, зүлаллы әлавәләр истеһсалыны да артырмаг лазымдыр.

«Табели мүрәккәб чүмләннн» тәдрисиндә.

Чалышма. Көчүрүн, будаг чүмләләри тапыб гурулушуна көрә тәһлил еднн.

1. Бу күн тамамилә ајдындыр ки, Совет Иттифагы вә онун мүттәфигләри инди јер үзүндә сүлһүн һәмишәкиндән даһа башлыча дајағыдыр. 2. Кечән гурултајда дејилмишдир ки, социалист дөвләтләринин бир-биринә јахынлашмасы просеси кедир. 3. Мәгсәдимиз елә бир чәмијјәт јаратмагдыр ки, орада адамлар синифләрә бөлүнмәсинләр. 4. Фәрәһли һалдыр ки, фәһлә синфинин кәнч нәслинин пешә һазырлығы јахшылашыр. 5. һамыја бәллидир ки, адамлар онларын әмәк вә мәншәт шәраитинин јахшылашдырылмасына даим гајғы көстәрилдијини һисс етдикләри јерләрдә даһа јахшы, даһа һөвәслә ишләјирләр. 6. Совет һакимијјәтинин илк илләриндән бизим игтисади вә социал сијасәтимиз елә гурулмушдур ки, Русијанын кечмиш милли учгарлары онун мәркәзинин инкишаф сәвијјәсинә даһа тез чатдырылсын.

НИЗАМИНИН ТЭРЧҮМЕЈИ-НАЛЫНЫН ӨЈРЭДИЛМЭСИНЭ ДАИР

Ш. МИКАЈЫЛОВ

педагожи елмләр доктору

БӨЈҮК Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин јарадычылығы VIII синифдә шакирдләрә әввәлки синифләрә нисбәтән кениш—өз сәнәткарлыг гүдрәти вә әсәрләриндә ирәли сүрдүјү ичтимаи мәсәләләрлә әдәбијат тарихиндә тутдуғу мөвгә бахымындан өјрәдилир. Белә ки, бурада әдәбијат мүхтәсәр курс шәклиндә тәдрис едилдијиндән програмын тәләбинә көрә јарадычылыг нүмунәләри өјрәдиләк һәр бир сөз сәнәткарынын әдәбијат тарихиндәки јерин мүнәјәнләшдирилмәли вә шакирдләрдә бу вәдәә ајдын тәсәввүр јарадылмалыдыр. Демәли, мүнәллим, һәр шәјдән әввәл, белә бир суал әтрафында дүшүнмәлидир: һансы материалын изаһындан башланмалыдыр ки, шакирдләр бу вә ја дикәр сөз сәнәткарынын үмуми јарадычылығы, әсәрләриндә бәдһи һәллини гаршыја мөгсәд гөјдуғу мүнүм проблемләр, һәмин мәсәләләрин ишләнмәси зәрурәтини доғуран сәбәбләр һаггында лазыми тәсәввүрә малик олсунлар?

Нәзәрә алынмалыдыр ки, сәнәткарын јарадычылыг хүсусијәтинин баша дүшүлмәсинә хидмәт едәчәк материаллардан бири вә демәк олар ки, башлычасы онун јашадығы дөвр, һәјат тәрзи, мәишәти, мүнһити һаггында лазыми мә'лумат верән материалдыр. Һәр һансы сәнәткарын јарадычылығы онун јашајыб-јаратдығы дөврүн ичтимаи-игтисади шәраити илә чох мөһкәм бағлыдыр. Буна көрәдир ки, мүхтәсәр әдәбијат тарихи курсунда јазычынын јарадычылыг нүмунәләриндән әввәл тәрчүмеји-һалы өјрәдилир. Дәрсликдә верилән тәрчүмеји-һал материалында шаир вә јазычыларын һәјаты илә әлагәдар фактларын садаланмасы кими бахмаг олмаз. Һәр шәјдән әввәл, мүнәллим өзү нәзәрә алмалы вә шакирдләрә баша салмалыдыр ки, тәрчүмеји-һал илә әлагәдар кәстәрилән фактлар, сөјләнән тарихи-елми фикирләр сәнәткарын јарадычылығынын әсас руһуну, истигамәтини баша дүшмәјә имкан верир.

Тәрчүмеји-һал материалларынын өјрәдилмәси сәнәтка-
рын һәјаты илә әлағәдар һәр бир фактын, деталын дүзкүн
изаһы муәллимдән дәрин, һәртәрәфли елми билик вә педаго-
жи усталыг тәләб едир.

Инкаредилмәз һәгигәтдир ки, орта үмумтәһсил мәктәблә-
риндә јарадычылығы тә'лим материалы кими өјрәдилмәси
програмда тәләб олунан сәнәткарларын тәрчүмеји-һал мате-
риаллары факт зәнкинлији вә дәгиглији бахымындан бир-би-
риндән фәргләнирләр. Башга сөзлә, бә'зи шаир вә јазычыла-
рын кечдији һәјат јолу бүтүн деталлары илә мә'лумдур. Белә
һалда шакирд бу ајдын фактлары баша дүшмәкдә чәтинлик
чәкмир. лазым оланы сечиб јадда сахлаја билир. Бәзиләри-
кин исә тәрчүмеји-һалы бу вахта гәдәр кифајәт дәрәчәдә ај-
дынлашдырылмајыб. Белә олдугда тә'лимдә муәјјән чәтин-
ликләр мејдана кәлир. Бу вә ја дикәр мәсәләнин изаһы үчүн
башга фактлары арашдырмаг, тәһлил етмәк, нәтичәләр чы-
хармаг лазым кәлир.

Филологи тәдгигатлардан ајдын олур ки, бөјүк Азәр-
бајчан шаири Низами Кәнчәвинин тәрчүмеји-һалы һәлә дә
елми шәкилдә дәгигләшдирилмәмишдир. Бу да үмумтәһсил
мәктәбләриндә тә'лим ишиндә, һәјат һадисәләри илә шаирин
әлағәсинин муәјјәнләшдирилиб шакирдләрә баша салынма-
сында олдугча чидди чәтинликләр төрәдир. Шаирин һәјаты
илә бағлы, дөврү үчүн сәчијјәви һадисәләрлә әлағәдар факт-
ларын нисбәтән азлығы, јахуд мухтәлифлији нәтичәсиндә
шакирдләрдә дүзкүн елми тәсәввүр јаратмаг ишиндә муәллим
муәјјән чәтинликләрлә гаршылашыр ки, бу да ондан даһа
кәркин иш тәләб едир. Муәллимин кәркин иши шаирин һә-
јат вә јарадычылығына даир апарылан мухтәлиф тәдгигат
әсәрләрини диггәтлә нәзәрдән кечирәрәк онлардан тә'лим
иши үчүн даһа әлверишли үмуми нәтичәләр чыхармагла әла-
ғәдардыр. Низаминин һәјаты илә әлағәдар муәјјән фактлар
үзрә әдәбијјатдан дәрс китаблары илә тәдгигат әсәрләри ара-
сында фәрг көрүнүр, бир-бири илә ујғун олмајан фикирләрә,
мулаһизәләрә раст олунур. Мәсәлән, Низаминин анадан олма
тарихи һаггындакы мулаһизәләрә нәзәр салаг.

Шакирдләрин әдәбијјатдан дәрс китабларында, еләчә дә
мухтәлиф тәдрис васитәләриндә (шаирин һәјат вә јарадычы-

дыгына анд тәдрис филминдә, плакатларда вә с.) Низаминин 1141-чи илдә анадан олдуғу дејилр.¹

Әлбәттә, дәрә китабларында бу һәкм вериләркән әдәбијат тарихиндә Низамишүнаслыгда бу вахта гәдәр гәбул олуи-муш фикир әсас кәтүрүлүр. Лакин сон тәдгигатлар иәти-чәсиндә Низами Кәнчәвинин анадан олдуғу һаггында башга фикирләр мејдана чыхмышдыр. Мәсәлән, Азәрбајчан әдәбијатында Низами тәдгигатчыларындан Р. Азадә «Низами Кәнчәви (һәјаты вә сәнәти)» адлы әсәриндә јазыр: «Беләликлә, әкәр 1211—12-чи илләри (608—609 һ. и.) вәфат тарихи кими кәтүрүб, шаирин 63—64 ил јашадығыны гәбул етсәк, онун, тәхминән, бу күнәдәк еһтимал едилдији кими 1141-чи илдә дејил, 1148—1149-чу илләрдә (545—546 һ. и.) анадан олдуғу гәнаәтинә кәлә биләрик».² Көркәмли шәрғшүнас алим Р. Әлијев Низами һаггында данышаркән дејир: «Бу барәдә ХІХ әсрин әввәлләриндән башлајараг букүнкү күнә гәдәр Низамини өјрәнән алимләр арасында үмуми, јекдил вә гәти бир фикир јохдур. Мүхтәлиф тәдгигатчылар тәрәфиндән Низаминин 1138—1145-чи илләр арасында анадан олдуғу иддиа едилмишдир»³. Р. Әлијев исә шаирин әсәрләринә әсасланараг онун 1140-чы илдә августун 17-си илә 22-си арасында дүнјаја кәлдијини гејд едир.⁴

Јахуд шаирин әсәрләринин јазылма тарихи һаггында да мүхтәлиф фикирләр вар. Мәсәлән, Низаминин илк бөјүк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»нин јазылдығы ил һаггында бир-бириндән фәрғли мүлаһизәләр ајдын нәзәрә чарпыр. Бә'зи мәнбәләрдә шаир һәмин әсәрини 1170-чи илдә јаздығы кәстәрилр (бу фикир даһа кениш јајылмыш, Азәрбајчан әдәбијаты тарихиндә дә белә кәстәрилр, шакирдләрин дәрә китабында да бу фикир верилр). Бә'зи әдәбијатшүнаслар исә «Сирләр хәзинәси»нин 1176—77-чи илләрдә јазылдығыны иддиа едилрләр. Мәсәлән, филолокија елмләри доктору Р. Әли-

¹ Н. Араслы, Н. Ејвазов, Әдәбијат (8-чи синиф үчүн) «Маариф» нәшријјаты, 1980.

² Р. Азадә, Низами Кәнчәви (һәјаты вә сәнәти), Бақы, 1979, сәһ. 6—7.

³ Р. Әлијев, Низаминин тәрчүмеји-һалына даир јени арашдырмалар, «Азәрбајчан» журналы, 1981-чи ил, № 6.

⁴ Бах, «Азәрбајчан» журналы, 1981, № 6, сәһ. 146

јев «Низами поемаларында гыпчаг-оғуз көзәли» адлы мәгалә-синдә јазыр: «...дәрк етдији бу һәгигәти 1176—1177-чи илләрдә шаир илк поемасы «Мәхзәнүл-әсрар»да («Сирләр хәзинәси») бәдни ләһәләрә чевирирди».¹

Гаршылашдырылан мулаһизәләрдән ајдын олур ки, Низаминин анадан олдуғу ил вә јарадычылыг деталлары һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Әлбәттә, бу ону көстәрир ки, шаирин һәјат вә јарадычылығы елми-әдәби ичтимаијјәтин диггәт мәркәзиндәдир. Шүбһәсиз, муәллим шаирин һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар апарылан тәдгигат ишләринә јахындан бәләд олмалы, онлардан лазыми вә дүзкүн вәтичә чыхармалы, јери кәлдикчә тәлимин сәмәрәлилији мәгсәдилә муғажисәләр апармалыдыр. Лакин һәммин фактларын һамысыны шакирдләрин нәзәринә чатдырмаға тәшәббус көстәрмәмәлидир. Доғрудур, бәзән методист алимләр һәтта програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәсини белә јени һөкмләри әһатә етмәсиндә көрүрләр.² Фикримизчә, елмдә мејдана кәлән һәр јени фикри, мулаһизәни, һөкмү тәлим материалына дахил етмәк дүзкүн олмаз. һәр һансы тәдгигат әсәриндә сөјләнән субјектив мулаһизә башгадыр, елми һәгигәт башга. Бу фикри Низами Кәнчәвинин һәјаты илә әлагәдар да сөјләмәк олар. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу вә ја дикәр факт кениш елми-әдәби ичтимаијјәт тәрәфиндән гәбул едилмәјинчә тәдрис вәсаитинә кәтирмәк, тәлим материалы кими тәгдим етмәк педагожи чәһәтдән дүзкүн олмаз. Белә гејри-дәгиг фактлар шакирдләрин биликләрини артырмаг әвәзинә, тәсәввүрләрини даһа да думанландыра биләр.

Дејиләнләрдән чыхарылан методик нәтичә будур ки, шаирин һәјаты вә јарадычылығы илә әлагәдар сөјләнән мулаһизәләр, шәрһ олунаг фактлар муәллим тәрәфиндән диггәтлә изләнилмәли вә дәрсдә лазым олдугда онлардан јардымчы, көмәкчи вәситә кими истифадә едилмәлидир. Әсас мәзмун исә дәрсликдә, әдәбијјат тарихиндә көстәрлән фактлар олмалыдыр.

Бөјүк шаирин һәјатынын өјрәдилмәси илә әлагәдар вә мәнимсәмә кејфијјәтинин шәртләндији методик мәсәләләрдән бири вериләчәк мәлүматын шакирдләрә һансы јолла чатды-

¹ Бах: «Азәрбајчан» журналы, 1980, № 4, сәһ. 191.

² Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 8 август, 1980.

рылмасыдыр. Башга сөзлө, мүәллим Низамишүнаслыга аид мүхтәлиф мәнбәләрдән әлдә етдији зәнкин мә'луматы шакирдләрә чатдырмаг вә мәнимсәтмәк ишиндә һансы методик пријомлардан истифадә етмәлидир? Мәктәб тәчрүбәсиндә чохдан сүбут олунмушдур ки, шакирдләрә вериләчәк билијин һәчми вә мәзмуну илә јанашы, онун һансы үсулла чатдырылмасы мүәллими дүшүндүрән чох мүһүм чәһәтдир.

Әлбәттә, әдәбијјат дәрсләриндә мүхтәлиф тә'лим үсулларындан истифадә едилир вә онларын һәр биринин сәмәрәлијини мәктәб тәчрүбәси тәсдиг едир. Лакин дәрсдә бу вә јадикәр тә'лим үсулуна мүрачиәт олунмасыны тәләб едән материалын мәзмунудур. Бу бахымдан јанашдыгда Низаминин һәјаты вә дөврү һаггында мә'луматы шакирдләрә чатдырмаг үчүн **мәктәб мүһазирәси үсулу** даһа фајдалыдыр. Бу онунла изаһ олунур ки, бөјүк һуманист шаири биздән узун әсрләр ајырыр вә демәк олар ки, шаирин јарадычылығы һәмишә диггәт объект олуб. Онун һаггында мүхтәлиф заманларда мүхтәлиф фикирләр јүрүдүлдүјү дә ајдындыр. Мәктәблиләрдә Низами дүһасы һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн ајры-ајры мәнбәләрә мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Белә мәнбәләри шакирдләрә нә мәтн үзәриндә иш, нә мүшаһидә, нә гисми ахтарычылыг кими үсулларла чатдырмаг мүмкүн дејил. Шаирин һәјаты, дөврү илә әлагәдар ајры-ајры мәнбәләр мүәллим тәрәфиндән нәзәрдән кечирилмәли, сәчијјәви фактлар, фикирләр сечилиб шәрһ едилмәли, системә салыныб үмумиләшдирилмәли вә шакирдләрә чатдырылачаг мә'луматын мәзмуну, һәчми мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Низами Кәнчәвинин тәрчүмеји-һалы илә бағлы кәстәрилән факт, фикир мүхтәлифлијинә мүнасибәт бахымындан орта мәктәбдә ону тәдрис едән мүәллимләри үч група бөлмәк олар:

1) Бә'зи мүәллимләр шаирин һәјаты илә әлагәдар дәрс китабында олан мә'луматла мәһдудлашыр. Һәм дә мәһдудлашыр она көрә ки, мүәллим өзү Низами һаггында апарылан тәдгигатларла таныш дејил; дәрс китабындакы мә'луматы ме'јар сајыр. Белә мүәллимләрин дәрсиндә шаирин һәјаты һаггында олдугча сәтһи мә'лумат верилир, шакирдләр тәрәфиндән галдырылан мүбаһисәли мәсәләләрә лазыми фактларла инандырычы чаваблар верилмир. Мәктәбләрдәки мүшаһидәләрә әсасән дејә биләрик ки, јахшы мүталиә едән шакирд-

ләрин бәзиләри Низаминин тәрчүмеји-һалы илә бағлы јуха-
рыда нүмунә кими верилән мүхтәлиф фикирләрлә танышдыр-
лар вә онларын һансынын доғру олдуғу илә марагланырлар.
Лакин өз мүталиәси илә шакирдләри гаршылаја билмәјән
мүәллим мејдана чыхан суаллары чавабсыз бурахыр.

2) Мүәллимләрин бир гисми исә (хүсусилә кәнч мүәллим-
ләр) даһа чоһ алавә материаллара алудәчилик көстәрир, син-
фи нәзәрә алмыр, өзүнә мә'лум оланын һамысыны гуру сөзчү-
лүклә мәнтиги алагәни көзләмир. Белә һалда да бир-бири илә
ујғун кәлмәјән фикир мүхтәлифлији шакирдләрә лазыми нә-
тичә чыхармаға имкан вермир.

3) Бәзи мүәллимләр исә шаирин һәјаты илә әлагәдар
мә'лумат верәркән һәм мәктәбин хүсусијјәтини, һәм дә сон
тәдғигатлар нәтичәсиндә мејдана чыхан мүхтәлиф фикирлә-
ри диггәт мәркәзиндә сахлајырлар.

Дәрсләрини мүшаһидә етдијимиз тәчрүбәли әдәбијјат
мүәллимләринин (Бакыдакы 126 нөмрәли мәктәбин мүәлли-
ми Сајав Рүстәмова, Кировабаддакы 5 нөмрәли мәктәбин мү-
әллими М. Исмајылова вә б.) ишиндә бу чәһәти вә онун мүс-
бәт тә'сирини ајдын көрмәк олур. Белә мүәллимләр шаирин
һәјатына, дөврүнә аид әввәлчәдән фактлар топлајыб дәр-
ликләки фикирләри әсасландырмаға диггәт јетирир вә синиф-
дә шакирдләрә чатдырылачаг мә'луматын мәтнини өзлүјүн-
дә һазырлајырлар. Тәчрүбә көстәрир ки, шаирин тәрчүмеји-
һалынын өјрәдилмәсинә мүәллимин белә һазырлашмасы ша-
кирдләрә вериләчәк мә'луматын мәнтиги ардычыллығыны
тә'мин едир, пәракәндәлији арадан галдырыр. Лакин мүәлли-
мин мүхтәлиф мәнбәләрә нәзәр салыб, лазыми фактларла ша-
кирдләрә вериләчәк мә'луматы зәнкинләшдирмәси мәнимсә-
мәни там тә'мин етмир. Бу мәгсәдлә башга сәмәрәли јоллар
ахтарылмалы, һәмин материалын өјрәдилмәси заманы педаго-
гиканын сон наилијјәтләринә нәзәр салынмалы, мөвчуд им-
канлардан јарадычы шәкилдә истифадә едилмәлидир.

Тә'лим материалынын дәриндән мәнимсәдилмәсиндә фән-
ләрарасы алагәнин әһәмијјәтли бир пријом олдуғу һамыја
ајдындыр. Шакирдләрдә Низаминин тәрчүмеји-һалы һаггын-
да тәсәввүр јаратмағ үчүн, тарих дәрсләриндән газанылмыш
биликләр олдуғча әһәмијјәтлидир. «Классик Азәрбајчан ше'-
рини, о чүмләдән Низами сәнәтини бир сыра тарихи-сијаси
һадисәләрин нәтичәси оларағ Јахын Шәрг әдәби мүһитиндән
ајрылмыш шәкилдә өјрәнмәк јанлыш олар» нәтичәсинә кәлән

тәдгигатчылар тамамилә һаглыдырлар. Һәгигәтән, һәр һансы бир әдәби мүнһит о дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри илә бағлы олур. Буна көрә дә Низаминин һәјат вә јарадычылығыны өјрәнмәк үчүн тарихдән истифадәнин зәрурилији мејдана чыхыр. Бу ики фәннин (тарих, әдәбијјат) програмы онларын әлагәсинә имкан верир. VII синифдә програм Азәрбајчан тарихиндән «IX—XII әсрләрдә Азәрбајчан дөвләти» башлығы алтында ашағыдакы мәсәләләри өјрәнмәји тәләб едир: «Азәрбајчанын феодал дағыныглығы. Феодал дөвләтинин јаранмасы... Ширван дөвләти... Сәлчугиләрин зүлмүнә гаршы азадлыг мубаризәси. Ширванын Күрчүстанла әлагәси. Елдәкизләр дөвләти.

Игтисадчјјатын тәрәггиси. Кәнд тәсәррүфаты. Шәһәрләр—тичарәт вә сәнәт мәркәзидир. Феодал мүнәсибәтләринин даһа да инкишафы. Кәндлиләрин вә сәнәткарларын вәзијјәти, онларын феодал зүлмүнә гаршы мубаризәси.

Мәдәнијјәтин инкишафы. Азәрбајчан халгынын јаранмасы просесинин баша чатмасы. Азәрбајчан дили. Азәрбајчанын мәдәли әлагәләри. Елм вә мәктәб. Әдәбијјат. Х. Ширвани. Н. Кәнчәви. Инчәсәнәт вә ме'марлыг».

Програмын вердији бу тәләбләрин мәзмунуну һәмин синиф үчүн тарихдән мөвчуд дәрсликләр ачыр, һәм дә шакирдләр јухарыда садаланан мәсәләләри дәриндән өјрәндикдән, тарихдән биликләр системиндә мөһкәмләндирдикдән сонра әдәбијјатдан Низами илә әлагәдар јенидән һәмин тарихи дөвр һаггында мә'лумат ешитмәли олурлар. Тарихдән һәмин дөврүн хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн програмын көстәрилән тәләби вә дәрсликдә о тәләбләрә чаваб верән материалын олмасы Низаминин јашадығы әдәби мүнһити, дөврүнә мүнәсибәтини, әсәрләриндә галдырдығы проблемләри, шаирин ичтимаи фикирләрини баша дүшмәк олдугча фајдалыдыр. Јери кәлмишкән тәәсүфлә гејд етмәлијик ки, һеч дә мүүәллимләрин һамысы шаирин тәрчүмеји-һалы һаггында дүзкүн тәсәввүр јарадылмасы ишиндә бу башлыча һәлгәдән истифадәни диггәт мәркәзиндә сахламыр. Тәчрүбәдән алынан бу гәнаәти бүтүн мүүәллимләрә чатдырмағы вачиб вә фајдалы һесаб едирик ки, Низаминин тәрчүмеји-һалы һаггында мә'лумат верәркән тарих дәрсиндән шакирдләрин газандыглары биликләри јада салыб ондан истифадә едән мүүәллимләр материалын дәриндән мәнимсәнилмәсинә даһа јахшы мүүәффәг олурлар.

• Низаминин тәрчүмеји-һалы һаггында верилән билији шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирмәк үчүн фајдалы үсуллардан бири дә әјани васитәләрдән истифадәдир. Әлбәттә, әјанилик бүтүн тәлим материалларынын өјрәдилмәси үчүн фајдалыдыр, лазымдыр. Бу зачиблик исә јухарыда көс-тәрилән чәһәтләрлә—мүхтәлиф мәнбәләрә нәзәр салмаға, дөврүн сәчијјәсини ачан тарихи мәлуматлары хатырламаға олан еһтијачла бағлыдыр.

Демәк лазымдыр ки, мәктәпләрдә Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәсиндә әјанилијин бу вә ја дикәр нөвүндән истифадә саһәсиндә мүәјјән тәчрүбә газанылмышдыр. Бу тәчрүбәнин нәтичәсидир ки, республикамызда шаирин һәјат вә јарадычылығына даир плакатлар нәшр олу-муш, тәдрис филми чәкилмиш, ајры-ајры әсәрләри үзрә вал јазылары һазырланмышдыр. Лакин буна бахмајараг, мүәллимләрин бир гисми јенә дә дәрсдә гуру сөзчүлүјү үстүн ту-тур, дәрсликдә дејиләнләри шакирдләрин нәзәринә шифаһи чатдырмагла кифајәтләнир, шаирин һәјат вә јарадычылығы-нын өјрәдилмәсиндә мүхтәлиф вәсаитдән истифадә имканы елдуғу һалда, һәмин имканы нәзәрә алмыр. Она көрә дә белә мүәллимләрин вердикләри мәлумат шакирд үчүн мүчәррәд олу-р. Нәтичәдә шакирд ешитдији мәлуматы аз заман ичәри-синдә унудур. Буну јахшы дәрк едән мүәллимләр дә аз де-јил. Тәчрүбәли мүәллимләр шаирин һәјат вә јарадычылығы һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн әјани-лијин бу вә ја дикәр нөвүндән истифадә едирләр. Һәтта мүәл-лим өзү дәрсин сәмәрәлилијини артыран башга нүмунәләр һазырлајыр вә дәрсдә ондан истифадә едирләр. Бу бахымдан Бакыдакы 8 нөмрәли интернат мәктәбин мүәллими Рамазан Очаговун тәчрүбәси диггәтәләјигдир. О, Низами Кәнчәви илә әлагәдар мөвчуд олан васитәләрдән истифадә етмәклә јана-шы, «Низами Кәнчәви» адлы диафилм һазырламышдыр. Онун бу тәшәббүсү дикәр әдәбијјат мүәллимләринә нүмунә ола би-ләр. Мүәллим шаир һаггында верәчәји билији мүхтәлиф кадр-лар васитәсилә әјаниләшдирир. Р. Очаговун һазырладығы «Низами Кәнчәви» диафилминин биринчи бөлмәси «Шаирин һәјаты» адланыр. Диафилмин бу бөлмәсини тәшкил едән кадрларын мәзмунуну шаирин һәјаты илә әлагәдар мәлум олан фактлар тәшкил едир. Лакин вериләчәк билик мүәлли-мин кәркин әмәји нәтичәсинә мүхтәлиф шәкилләр вә јазы-ларла елә әјаниләшдирилир ки, онун јадда галмасыны хејли

асанлашдырыр вә унутманын гаршысыны алыр. Мәсәлән, «Низаминин чаһаншүмуллуғу» кадры илә шакирдләрә мўәллим тәрәфиндән һазырланмыш хәритә тәғдим олунар. Һәм хәритәдә шаирин тәсир даирәси, әсәрләринин нәшр едилиб јайлалдығы тарих кәстәрипир. Бу да шаирин дүниә әдәбијјатындакы мөвгәјини ајдын тәсәввүр етмәјә имкан јарадыр.

Р. Очаговун мўшаһидә етдијимиз дәрсләриндә ајдын олур ки, шаирин һәјатына аид һазырладығы кадрлар верилмиш мәлуматын дәриндән мәнимсәнилмәсини хејли асанлашдырыр. Онун синфиндә шакирдләрин 80—85%-и Низаминин һәјаты, дөврү һағгында мејдана чыхан суаллара гәнаәтләндиричи чаваб верирләр (бу чүр әјаниликдән истифадә олунмајан синифләрдә исә һәмин суаллары шакирдләрин 60—65%-и изаһ едә билир).

Низами Кәнчәвинин тәрчүмеји-һалына һәср олунмуш дәрсдә јухарыда дејилән чәһәтләр нәзәрдә тутулдуғда һәм шаирин һәјатына аид фактлар шакирдләрә јахшы мәнимсәдилир, һәм дә бөјүк сәнәткарын јарадычылығынын өјрәдилмәсинә һәср едиләчәк сонракы дәрсләрин сәмәрәли тәшкилине јахындан көмәк кәстәрир.

Бакыдакы 176 нөмрәли мәктәбин мўәллими С. Әлијева, Кировабатдакы 5 нөмрәли мәктәбин мўәллими М. Исмајылова бөјүк шаир Низами Кәнчәвинин тәрчүмеји-һалына һәср олунан дәрсә шаирин һәјат вә јарадычылығына аид тәдрис филминә бахышла башлајырлар. Мўшаһидә вә шакирдләрлә мўсаһибәдән ајдын олур ки, ады чәкилән тәдрис филминдән истифадә шаирин һәјатынын баша дүшүлмәсинә олдуғча мүсбәт тәсир кәстәрир. 126 нөмрәли мәктәбин мўәллими С. Рүстәмова шаирин тәрчүмеји-һал дәрсинин тәшкилине даһа мәс'улијјәтлә јанашыр. О, тәдрис филмини шакирдләр гаршысында нүмајиш етдирмәмишдән әввәл VII синифдә тарихдән өјрәдилән биликләрә екскурсија едир, XI—XII әсрдә Азәрбајчандакы ичтимаи-сијаси, игтисади вәзијјәти шакирдләрә чатдырмағ мәгсәдилә ашағыдакы кими суаллар верир:

1. IX—XII әсрләрдә Азәрбајчанда һансы дөвләтләр јаранмышдыр?

2. Бу дөврдә Азәрбајчанда һансы шәһәрләр инкишаф етмишдир вә бунун сәбәби нә иди?

3. Һәмин дөврдә шәһәр әһалисинин мәшғулијјәти әсасән нә иди?

4. Бу дөврдә әдәбијјат вә үмумијјәтлә, мәдәнијјәтин инки-

3. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси, № 1.

шафы нечэ иди вэ һансы сөз сәнәткарларының адмия чәһ
биләрсиниз?

Мүәллим һәмийи суалларла тарихдән газанымши биллик
ләри јада салдыгдан сонра шакирдләрин диггәтини Низами
Кәңчәвинин һәјат вә јарадычылығының өјрәдилмәсинә истиға
мәтләндирир вә филми нүмајиш етдирир. Мүәллимийи тарихи
мә'луматы јада салмаг мәгсәдилә вердији суаллар шакирд
ләрин диггәтини Низами тәдрис филми үзәриндә мәркәзләш
дирир. Ејни заманда һәмийи мә'лумат бөјүк шаирин һәјати вә
јарадычылығы илә әлагәдар дејилән фактларын о дөврү
тарихи, ичтимаи-игтисади шәраити илә үзви шәкилдә бағла
олдуғуну тәсдиг едир. Јада салынан тарихи мә'лумат Низа
ми јарадычылығында гојулан вә бәдийи һәллини тапан про
лемләр шаирин јашадығы дөврүн актуал мәсәләләри олдуғу
ну дәрк етдирир. Бир сөзлә, тарихи биликләрин јада салы
масы Низаминин јарадычылыг хүсусијјәтләрини мәнимсәмәк
үчүн зәмин һазырлајыр. Бу чәһәт габагчыл мүәллимләрин
дәрсләриндә дә мүшаһидә едилмиш, мәнимсәмәјә мүсбәт тә
сири мүәјјәнләшдирилмишдир.

ВАСИТӘСИЗ ВӘ ВАСИТӘЛИ НИТГИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Мәммәд ҺӘСӘНОВ

С. М. Киров адына АДУ-нун досенти, педагожи елмләр
намизәди,

Һүсејн РЗАЈЕВ

Бақы 176 нөмрәли мәктәбин мүәллими

ТӘДГИГАТЧЫ В. М. Перова васитәсиз вә васитәли
нитгдә јол верилән сөһвләри грамматик әламәтләри
нин мәчмусуна, мејдана кәлмәси вә гаршысынын алын
масы јолларынын ујғунлуғуна көрә дөрд әсас група ајырыр:
1) васитәсиз нитглә/васитәли нитгин тарышдырылмасы;
2) васитәли нитгдән ибарәт чүмләләри илән турул
мамасы;
3) әвәзлији илән мәноәдә ишләдилмәси нәтичәсиндә
башгасынын нитгинин долашдырылмасы;

Handwritten signature: M. Zeev

4) лексик-грамматик сәһвләр вә мӯәллифин ораја дахил булан нитгиндәки нөгсәндәр.

Васитәсиз вә васитәли нитги шакирдларин мӯкәммәл мәнимсәјә билмәмәләринини башлыча сәбәбләриндән бири ривалыи мәзмуну илә әлағәдардыр. «Азәрбајчан дили» (7—8-чи сивнифләр үчүн) дәрслижиндә васитәсиз вә васитәли нитгин гурулма формалары һаггында сәтһи мәлүмәт верилир. Бу мәлүмәтә әсасән, шакирдләр һәмин нитг формалары илә һазыр шәкилдә таныш олур, васитәсиз вә васитәли нитгдә, әсасән, дургу ишарәси гојмаға анд вәрдишләр газанырлар. Һалбуки шакирд, һәр шејдән әврәд васитәсиз вә васитәли нитгин гурулма формаларыны билмәси, она анд мисаллар сөјләмәји башармалы. сонра исе мӯвафиг дургу ишарәләрини јазыја тәғбиғ етмәјә даир бачарыг әлдә етмәлидир.

Васитәсиз вә васитәли нитгин тәдрисини јухарыда гејд етдијимиз ардычыллыгла гуран мӯәллим әввәлчә нитгин формалары һаггында мәлүмәт вермәлидир. О, шакирдләрә ајдынлашдырмалыдыр ки, данышан вә ја фикрини јазылы формада ифадә едән шәхс башгасынын фикрини ики шәкилдә: а) бирисинин нитгиндә һеч бир дәјишиклик етмәдән, б) мӯәјјән дәјишиклик едәрәк өз сөзләри илә ишләдә биләр.

Бирисинин сөзләри олдуғу кими (јә'ни һеч бир дәјишиклик едилмәдән) верилирсә, белә нитгә васитәсиз нитг дејилир.

Бирисинин сөзләри ејнилә дејил, дәјишдирилмиш формада верилирсә, белә нитгә васитәли нитг дејилир.

Васитәсиз нитги ашағыдакы формаларда гурмаг олар:

1. Башгасынын сөзләри олдуғу кими верилир; мәсәлән:

1) **Нијаз Нәркизә ахыра гәдәр гулаг асандан сонра деди:**
—Балыглар нәјинә лазымдыр. (Г. Илкин.)

2) **Фирудин она тәсәлли верди:**

—**Дәрд чәкмә, Муса дајы, дүнја һәмишә белә галмајачаг.**

(М. Ибраһимов.)

2. Данышанын фикрини мӯәллиф ифадә едир; мәсәлән:

1) **Һәсән дајы күлүмсәјә-күлүмсәјә:** «Јох, бу, ушагларын ишидир» дејә өз-өзүнә фикирләшди. (Г. Илкин.)

2) **О «Ахы Сәмәдин нәји мәнән артыгдыр»,**—дејә дүшүндү. (Әли Вәлијев.)

Башгасынын фикрини ифадә етмәјин һәр ики формасында чүмлә ики һиссәдән—мӯәллифин сөзләриндән вә башгасы-

нын нитгиндән ибарәт олур. Мүәллим, мүәллифин сөzlәри илә башгасынын нитгинин фәргини ајдын шәкилдә изаһ етмәлидир. Бу мүһүм чәһәтә диггәт јетирилмәсә, шакирдләр васитәсиз нитги әсаслы сурәтдә мәнимсәјә билмәзләр.

Васитәсиз нитг чүмләдә мүхтәлиф јерләрдә кәлә биләр:

1. Васитәсиз нитг мүәллифин сөzlәриндән сонра кәлир; мәсәлән:

1) **Гыз вәрәгин үстүндә Горкинин әллә јазылмыш сөzlәрини охуду:**

—Ана бизим шәрәфимиздир. Оун мәнәббәти сонсуздур... (Н. Сејидбәјләвә И. Гасымов.)

2) **Колхоз сәдринин сәси јенә ешидилди:**

—Бәс Гараны тапмадыныз, о ки сүрмәк бачарыр. (Г. Илкин.)

2. Васитәсиз нитг мүәллифин сөzlәриндән әввәл кәлир; мәсәлән:

1) **Профессор, биз сизин чубуғу тапыб кәтирмишик,—дејә Фазил тәмиз ағ кағыза бүкүлмүш чубуғу Сәрдарлыја узатды.** (Г. Илкин.)

2) **—Јох, ушаглар, бу, ики нәфәрин иши дејил,—дејә Сәрдарлы күлүмсәди.** (Г. Илкин.)

3. Васитәсиз нитг мүәллифин сөzlәри илә икијә бөлүнүр; мүәллифин сөzlәри васитәсиз нитгин арасында ишләнир; мәсәлән:

1) **—Биз сәһәрә гәдәр көзләдик,—дејә о сөзүнә давам еди,—нава ајдынлашан кими, көрдүм ки, бизим олдуғумуз јер узун бир јолдур, учу-бучағы көрүнмүр...** (Г. Илкин.)

2) **Јолдашым кағызы бүкүб мәнә тапшырды: «Буну,—деди—узаға апармаг лазым дејил, сәһра хәстәханасына тәһвил верәрсән».** (Мир Чәләл.)

4. Васитәсиз нитг мүәллифин сөzlәринин арасында ишләнир; мәсәлән:

1) **О, сонра үзүнү профессора тутуб:**

—Чох сағ олун,—деди. (Г. Илкин.)

2) **Фирузә диггәтлә мәнә бахды вә јавашча:**

—Доктор, мән сизинлә бир јердә ишләмәк истәјирәм, вахт тапарам,—деди. (Ч. Чаббарлы.)

Тәләффүз тәрзинә көрә мүәллифин сөzlәри илә васитәсиз нитг бир-бириндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Данышыг заманы мүәллифин сөzlәри, адәтән, ади интонасија илә тәләффүз олунур, башгасынын нитги исә нисбәтән фәргли (јүксәк)

интонацияда дејилер вә мүүјјән фасилә илә ајрылыр. Јазыда башгасынын нитги мұхтәлиф формаларда верилир вә мүүллифин сөзләриндән мұвафиг дурғу ишарәләри илә фәргләнир.

I. Дырнагда верилән васитәсиз нитг.

1. Бу вә ја дикәр мүүллифдән, бәдии, јахуд күтләви мәтидән ситат, еләчә дә мисал кәтириләрсә, онда һәмий парча дырнаг арасына алыныр вә олдуғу кими верилир. Бу замаи мүүллифин сөзүндән сонра ики нөгтә гојулур, дырнаг ачылыр, верилән ситатын (нитгин) илк сөзүнүн баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән:

1. Ленин јени әлифба һаггында демишдир: **«Бу, Шәргдә бөјүк ингилабдыр»**. 2) Тамаша атасындан дөнә-дөнә сорушурду: **«Москваја кағыз нечә күнә чатыр?»** (М и р Ч ә л а л.)

2. Һәр һансы бир шәхсин үрәјиндән кечәиләри, дүшүнчәләрини ифадә етмәк үчүн мүүллифин сөзүндән сонра ики нөгтә гојулур, дырнаг ачылыр, нитгин илк сөзүнүн баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән:

1) Оун бахышлары анчаг бир сөз дејирди: **«Көрүрсәми нә бојда балыг тутмушуг»** (Г. И л к и н). 2) Јолун ортасында белә бир көлкәјә еһтијач һисс етдикдә сакит бир сәс она ичәридән дејирди: **«Бурада бир ағач әк»**. (М и р Ч ә л а л.)

3. Мүүллифин сөзләри ичәрисиндә ишләдилән васитәсиз нитг бә'зән мүүллифин сөзләриндән јалныз дырнагла ајрылыр, башга дурғу ишарәси тәтбиг едилмир. Мәсәлән, Н. Б. Вәзировун **«Мүсибәти-Фәхрәддин»** фачиәсинин тәһлилин ичәрисиндә белә ифадә едир: Әсәрин бир јериндә Фәхрәддин **«Торпаг кәндлинин олмалыдыр»** фикрини ирәли сүрәрәк кәндли һүгугуну бир демократ кими мұдафиә едир.

Дырнагда верилән васитәсиз нитг мүүллифин сөзүндән сонра кәлдикдә суал вә нида ишарәси, еләчә дә үч нөгтә дырнагдан әввәл, нөгтә исә дырнагдан сонра гојулур.

II Дырнагсыз верилән васитәсиз нитг.

1. Васитәсиз нитг мүүллифин сөзләриндән сонра кәләрсә, мүүллифин сөзләриндән сонра ики нөгтә гојулур, васитәсиз нитг јени сәтирдән јазылыр; мәсәлән:

1) Мүдир әмри имзалады, сонра ону Фирудинә вериб әлини сыхды. Шәһәрин гуртараҗағындакы балаҗа тәпәни көстәриб деди:

—Кәдәбәйлә Гумлу кәндини бир-бириндән һәммин тәпә аҗырыр. Сизә мүнәффәғијәт арзу едирәм. (Мир Чәләл.)

2) Профессор ушаглара тәрәф дөнүб сорушду:

—Гујуну көстәрә биләрсинизми? (Г. Илкин.)

—Гызым, бах, көр нә көзәл күнәш чыхыб. Белә һавада аңчаг тәнбәлләр јатар. (С. С. Ахундов.)

Бәдди әдәбијјатда мүнәллифин васитәсиз нитгдән әввәл кәлән сөзләри бәзән деди, чаваб верди, сорушду вә с. кими хәбәрләрлә дејил, емоционаллыг билдирән башга сөзләрлә битир. Белә һалларда мүнәллифин сөзләриндән сонра ики нөгтә јох, нөгтә гојулур; мәсәлән:

1) Бичинчиләрдән бири Салман әминин габағыны кәсди.

—Зәр гәдрини зәркәр биләр, әми, биз өзүмүз дә зәһмәт адамыјыг. (Мир Чәләл.)

2) Јашар бу сөзләри ешитчәк јенә бабасына сығынды.

—Баба, јолдашларым һағлыдырлармы? (Г. Илкин.)

2. Васитәсиз нитг мүнәллифин сөзләриндән әввәл кәләрсә, ондан габаг тире, сонра исә чүмләннин тәләбинә мүнәвафиг дурғу ишарәси гојулур вә мүнәллифин сөзләри дејә, дејиб, дејәрәк сөзләриндән бири илә башлајыр; мәсәлән:

1) —Кәлирләр,—дејә ушағлар бир ағыздан чығырдылар. (Г. Илкин.) 2) Профессор, биз сизә көмәк едә билирик, —дејәрәк о, инамла сәсләнди. (Г. Илкин.)

3. Васитәсиз нитг мүнәллифин сөзләри илә гырылырса, јәни онун (васитәсиз нитгин) бир һиссәси мүнәллифин сөзүндән әввәл, о бири һиссәси мүнәллифин сөзүндән сонра кәлирсә, белә нитгин биринчи һиссәсиндән сонра, икинчи һиссәсиндән исә әввәл тире гојулур. Васитәсиз нитг битмәјибсә, тиредән әввәл веркүл дә гојулур; мәсәлән:

1) Профессор дашы јериндән галдырыб:

—Кедәк, ушағлар,—деди,—гујуну сабаһ көрәрсиниз. (Г. Илкин.)

2) Сирач сыхыла-сыхыла:

—Јолдашларымдыр,—деди,—мәни јола салмаға кәлибләр. (Г. Илкин.)

4. Васитәсиз нитг диалоглар шәклиндә верилirsә, һәр шәхсин нитги јени сәтирдән јазылыр вә габағында тире гојулур; мәсәлән:

—Бура бах, Чәмил, буругда ишләмәк чох чәтиндирми?

—Нијә чәтин олур ки. Бу саат өзүн көрәчәксән. Чәтин иши машынлар көрүр... (М. Һүсәјн.)

Мүәллим васитәсиз нитгин гурулма формаларыны, онларын ишләдилмә јерләрини вә васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләрини өјрәтдикдән сонра суал вә нида чүмләләриндән, еләчә дә мүстәгил чүмләләрдән ибарәт олан васитәсиз нитг үзәриндә мүәјјән иш апармалыдыр О, бу мәгсәдлә, тәхминән, ашағыдакы кими мисаллардан истифадә едә биләр:

1) Мәммәд көзләрини кениш ачыб, Фирузәјә дик баһараг:

—Анам һарададыр? Зүлејха һарададыр?—дејә сорушду.
(Ч. Ч а б б а р л ы.)

2) О, кечмиш күнләри хәјалында чанландыраг:

—Аһ кәнчлик, кәнчлик!—дејә инләди. (А. Ш а и г.)

Белә мисалларын тәһлили әсасында шакирдләр өјрәнирләр ки, суал, еләчә дә нида чүмләләриндән ибарәт олан вә ортада кәлән васитәсиз нитгдән габаг ики нөгтә, сонра исә тире гојулур. Әкәр васитәсиз нитгин биринчи һиссәси мүстәгил чүмләләрдән ибарәт оларса, онда мүәллифин сөзләриндән әввәл нөгтә—тире, сонра исә тире—нөгтә гојулур. Белә һалларда васитәсиз нитгдән сонра, ишләдилмә јериндән асылы олмајараг, чүмләнни өзүнәмәхсус дурғу ишарәләри (нөгтә, суал вә нида ишарәләри) сахланылыр.

Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләрини ишләдилмәсинә аид верилән мә'лумат мүхтәлиф чалышмалар јолу илә мөһкәмләндирилдикдән сонра васитәли нитгин тәдрисинә башланыр.

Мәктәб тәчрүбәси кәстәрир ки, васитәли нитги васитәсиз нитглә мүгајисәли шәкилдә өјрәтдикдә тә'лим материалы даһа јахшы мәнимсәнилир. Бу мүгајисә әсасында шакирдләр мүәллимин көмәји илә белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, васитәсиз нитгдә башгасынын сөзләри һеч бир дәјишиклик едилмәдән сахланылырса, васитәли нитгдә башгасынын сөзләри олдугу кими верилмир; бә'зи сөз вә ифадәләр мүәјјән гәдәр дәјишдирилир, фикрин мәзмуну данышанын «өз сөзләри» илә үмуми шәкилдә ифадә олунур.

Дәрсликдә (сәһ. 94—95) васитәсиз нитгин васитәли нитгә чеврилмәсинә аид дејиләнләрдән мә'лум олур ки, васитәсиз нитги васитәли нитгә чевирмәк үчүн ки бағлајычысындан истифадә олунур. Васитәли нитгдә мүәллифин сөзләри һәмишә чүмләнни әввәлиндә кәлир. Васитәсиз нитги васитәли нитгә чевирмәк үчүн һәм дырнаглар, һәм дә дејә сөзү атылыр вә мүәллифин сөзләриндән сонра ки бағлајычысы әләвә олунур.

Бә'зи мұәллимләр васитәсиз нитги васитәли нитгә чевирәркән елә бир чидди дәјишиклик апармырлар; дәрслијә әсаеланараг васитәсиз нитгдән дырнағы атыр, чүмләјә ки бағлајычысы әлавә едирләр. Мәсәлән, Мән јол кедәркән дүшүндүм: «Кимсәјә ишыг вермәјән күнәш, кимсәјә көрсәнмәјән көзәллик кимә лазымдыр. (Ҷ. Ч а б б а р л ы) чүмләси васитәли нитгдән ибарәт чүмләјә белә чеврилир: «Мән јол кедәркән дүшүндүм ки, кимсәјә ишыг вермәјән күнәш, кимсәјә көрсәнмәјән көзәллик һеч кимә лазым дејил. Буна көрә дә шакирдләрнн әксәријјәти өз нитгләриндә башгасынын сөзләриндән дүзкүн истифадә етмәји бачармыр, үслуби нормалары позур, чидди сәһвләрә јол верирләр. Одур ки, шакирдләрдә васитәсиз нитги васитәли нитгә чевирәркән мұвафиг әмәлијат апара билмәк вәрдиши ашыламаг лазымдыр. Мүәллим бу мәгсәдлә елми вә методик әдәбијјатдан, мәсәлән, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә, синтаксис, Азәрбајчан ССР ЕА-нын Нәшријјаты, Бақы, 1959, сәһ. 397—399) китабындан истифадә едә биләр.

Шакирдләр диалог шәклиндә олан мәтнләри тәһкијә формасына салмагда чох чәтинлик чәкир, кобуд үслуб сәһвләринә јол верирләр. Буну нәзәрә алараг, васитәсиз вә васитәли нитглә әлагәдар јазыларә, хүсусән ифадәләрә кениш јер вермәк лазымдыр. Һәмнн мәгсәдлә васитәсиз нитгдән ибарәт чүмләләри васитәли нитгдән ибарәт чүмләләрә чевирмәк типли чалышмалар даһа фајдалыдыр. Буна аид бир нүмунә верәк.

Васитәсиз нитгдән ибарәт чүмләләр:

1) **Гызым, гавалыны чалма, көрәк ағалыгдан кәлән о сәс нәдир?**—дејә Пири баба Гарача гызы дајандырды (С. С. А х у н д о в.)

2) Профессор ајаға гахыб онун әлләрини сыхды:

—**Чох сағ олун, — деди, — биз һәлә бу јолун һараја кедиб чыхдығыны билмирдик. Инди һәр шеј ајдын олду.** (Г. И л к и н.)

3) Кәримхан: «**Билмирәм, нә билим, о гәдәр Фиридун вар ки**»—дејә чазаб верди. (М. И б р а һ и м о в.)

Һәмнн чүмләләрнн васитәли нитгә чеврилмиш формалары:

1) **Пири баба Гарача гызы дајандырыб деди ки, гавалыны чалмасын. Көрәк ағалыгдан кәлән о сәс нәдир.**

2) Профессор ајаға галхыб онун элләрини сыхды вэ деди ки, чох сағ олун, биз һәлә бу јолун һараја кедиб чыхдығыны билмирдик. Инди һәр шеј ајдын олду.

3) Кәримхан чаваб верди ки, билмирәм, нә билим, һә-јагда о гәдәр Фиридун вар ки, һансыны сорушурсан?

Васитәсиз вэ васитәли нитгдән ибарәт олан белә чүмлә-ләрни гаршы-гаршыја јазылмыш формасындан да истифада етмәк олар; мәсәлән:

Васитәсиз нитг	Васитәли нитг
1. М. Горки демишдир: «Ән јахшы чәһәтләрим үчүн китаба борч-дујам». — Охумаға кәлишәм, — дејә Нәчәф утанчаг һалда јавашча ча-ваб верди вэ башыны ашағы дик-ди (Г. Илкин.)	М. Горки демишдир ки, ән јахшы чәһәтләри үчүн китаба борчлудур. Нәчәф утанчаг һалда ба-шыны ашағы дикди вэ ја-вашча чаваб верди ки, оху-маға кәлиб.

ИКИДИЛЛИЛИК ШӘРАИТИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНӘ ЈИЈӘЛӘНМӘСИ ПРОСЕСИНДӘ ИНТЕРФЕРЕНСИЈА ҺАДИСӘСИ

Кәрим КӘРИМОВ

Азәрб. ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

ТӘРКИБИ гејри-азәрбајчанлылардан ибарәт мәктәб-ләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә ша-кирдләр бир сыра чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бу чәтинликләр, һәр шејдән әввәл, икидиллилик шәраити илә әлағәдардыр. Икидиллилик шәраитиндә ушағын доғма дили илә јени брәндијя дил (онларын тајда вэ ганунлары) бир-биринә каршылыгы тәсир кәстәрир. Дилдә охшар мәфһум вэ анлајышларын гаршылашмасы, тоггушмасы вэ гарышмасы просеси баш верир. Бу заман икинчи дилә јијәләнмәк про-сесиндә биринчи дилин мувафиг иләри бејндә и н т е р ф е р е н с и ј а һ а д и с ә с и н и н б а ш в е р м ә с и и л ә н ә т и ч ә л ә н и р .

Психологларын фикринә кәрә, интерференсија јени дилә јијәләнмә просесиндә биздән, бизим ишимизин тәшки-

линдән асылы олмајараг, бу вә ја дикәр шәкилдә баш верән һадисәдир. Белә ки, бу һадисәнин илк зәмини һәјатда, тәбиәтин өзүндә, икинчиси исә јијәләнилән дилин хусусијјәтләриндәндир.

Инди һәмин чәһәтләри нәзәрдән кечирәк.

Мә'лумдур ки, тәбиәтдә, чәмијјәтдә бүтүн әшја вә мәфһумлар бир-бири илә әлагәдәдир, рабитәдәдир, бир-бириндән асылыдыр, бири дикәрисиз мөвчуд дејилдир. Һәм дә бу әшја вә мәфһумлар бир-бириндән асылы олдуғу, бир-бири илә әлагәдә олдуғу үчүндүр ки, бунлар бир сыра мүштәрәк вә охшар хусусијјәтләрә маликдир; мүәјјән мә'нада бунлары бир-биринә бағлајан да бу охшар, мүштәрәк, лакин ејни заманда зидд чәһәтләрдир.

Инсанын әввәлчәдән газаныб тәфәккүрүндә мөһкәмләндирдији елми фикир вә анлајышларла, о чүмләдән грамматик гајдаларла сонрадан газанылан билик вә анлајышлар, о чүмләдән грамматик гајдалар гаршылашыр. Бу чүр гаршылашма заманы әввәлчә газанылмыш билик вә вәрдишләр өзүнү даһа сабит көстәрир. Әкәр бунлар јени оландан азча фәргләнирсә, јени билик вә бачарығларын нисбәтән асан мәнимсәнилмәсинә манеә төрәдир. Бу манеә хусусилә јени билик вә вәрдишләрин тә'сири нәзәрә алынмадыгда даһа гүввәтли олур. Һәтта бә'зән шүүрлу олараг чалышдыгда да, нәтичәсиз гала билир. Мәсәлән, талыш зонасында чох вахт Азәрбајчан дилинә мүкәммәл јијәләнмиш бир шәхс «мәнә истидир» әвәзинә «истидир», «мәнә сојугдур» әвәзинә исә «сојугдур» ишләдир. Бүтүн бунлара кәрә икидиллилик шәраитиндә шакирдләрин Азәрбајчан дилинә јијәләнмәси просесиндә интерференсија һадисәсини тәдгиг етмәк хусуси практик әһәмијјәтә маликдир.

Бу мәгаләдә республикамызда икидиллилик шәраитиндә ишләјән бүтүн мәктәбләри јох, јалныз шәрти олараг «талыш тәркибли» адландырдығымыз (Ләнкәран, Астара, Масаллы, Лерик, Јардымлы, Чәлилабад вә Пушкин рајонларыны әһатә едир) мәктәбләрдә шакирдләрин Азәрбајчан дилиндә дүзкүн тәләффүз вәрдишләринә јијәләнмәси просесиндән бәһс етмәјә чалышачағыг.

Әввәлчә мөвзу илә әлагәдар интерференсијанын мәнфи (ләнкимә һадисәси) вә мүсбәт (вәрдишләрин көчүрүлмәси) чәһәтләрини нәзәрдән кечирәк.

1. Интерференсија ләнкимә һадисәси кими.

Психоложи тәдгигатлар сүбүт едир ки, биринчи дилин

(талыш дилинин) нитг мәркәзиндәки мұвафиг изләри, икинчи дилә (Азәрбајчан дилинә) јијәләнмәк процесини ләнкидир. Икидиллилик шәраитиндә (мәсәлән, талыш тәркибли мәктәб-ләрдә) апарылан експериментал тәдгигатлар сүбут едир ки, ләнкимә һадисәси, башга сөzlә, интерференсија илә бағлы нитг нөгсанлары кечичи вә давамлы олур.

Кечичи нитг нөгсанлары тә'лимни илкин мәрһәләсиндә синифдән-синифә кечдикчә тәдричән арадан галхыр.

Давамлы нитг нөгсанлары исә, мәсәлән, «а»-лашма, «ү»-ләшмә, «е»-ләшмә, «и»-ләшмә, «ә»-ләшмә, сәс әвәзләнмәси, сәс дүшүмү, сәс артымы, интонасија, вурғу вә с. илә әлагәдар нитг нөгсанлары јухары синиф шакирдләринин дә һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитгиндә «өзүнү мұһафизә етмәкдә» давам едир.

Давамлы нитг нөгсанлары—фонетик, орфоепик, грамматик вә лексик интерференсија илә бағлы олур.

Фонетик интерференсија. Фонетик интерференсија бир сыра харичи вә дахили сәбәбләрлә бағлыдыр; даими (аилә вә мәишәтдә) икидиллилик әһатәси, бә'зән јашлыларын нөгсанлы нитгинин тә'сири, ушағларын тәләффүзүнә валидејнләринин нәзарәтинин олмамасы харичи сәбәбләрдәндир. Ушағ икидиллијинин шүүрсуз характер дашымасы исә дахили сәбәбдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ушағын нитги үзәриндә педагожи вә психоложи нәзарәт олмадыда о, өзүнүн вә башгасынын нитгиндәки нөгсанлары мүстәгил тута билмир; ејни вахтда мәнимсәдији ики дил системиндәки фәргин дәрк етмир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, дилләр (талыш вә Азәрбајчан) системи арасындакы бә'зи охшарлыг бир тәрәфдән онлары ушағларын асан мәнимсәмәсинә тә'сир көстәрирсә, диқәр тәрәфдән һәммин системләр арасындакы фәргин дәрк олунмасы ишини чәтинләшдирир. Бу, һәр шејдән әввәл, дилин фонетик системиндә өзүнү көстәрир. Талыш вә Азәрбајчан дилләринин фонетик гурулушу арасындакы фәргә диггәт јетирдикдә мә'лум олур ки, Азәрбајчан дилинин фонетикасына аид бә'зи чәһәтләр талыш дили үчүн дә характерикдир. Һәр ики дилин фонетикасынын ујғун вә фәргли чәһәтләри һаггында башга мәгаләләрдә бундан әввәл кениш бәһс етдијимиз үчүн¹

¹ Бах: «Дүзкүн тәләффүз вәрдишләринә јијәләнмә процесиндә интерференсија һадисәси», «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» мәчмуәси, 1981, № 6.

бурада јалпыз орфоееник вэ грамматик интерференсијадан ирэдн кэлэн нитг нөгсаилары үзэриндэ дајанмагла кифајет-дәиәчәјик.

Орфоееник интерференсија. Тәчрүбә көстәрир ки, талыш тәркибли мәктәбләрдә савад тәлиминдән сонра оху вәрдиш-дәришә јијәләнмәјә башлајан шакирдләрин нитгиндә јени тинли нитг нөгсаилары өзүнү көстәрмәјә башлајыр. Белә ки, шакирдләр орфоееник гајдалары көзләмәдән сөзләри јазылды-ғы кими тәләффүз едирләр; һәтта орфографик чәһәтдән сәһв јазылмыш сөзләри ејнилә охујур, јахуд ифадә едирләр. Бүтүн булар шифали нитгдә нөгсаиларын мејдана чыхмасына сә-бәб олур.

Мүасир дилимизин орфографијасы илә орфоепијасы ара-сында үмуми чәһәтләрлә јанашы, фәргли чәһәтләр дә вардыр. Мәсәлән, н сәсини көтүрәк. Фонетик хүсусијјәтинә көрә н сәси диләну, бурунда вэ чинкилтили шәкилдә тәләффүз олу-нур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вэ сөз ахырында раст кәлмәк мүмкүндүр: (н)ә(н)ә, (н)азиј, (н)азлы, (н)а- (н)ә, го (н)шу, дә(н), ју(н) вә с. Кери ассимилјасија нәтичә-синдә сөз ортасында вэ сөзүн ахырында кәлән н сәси м сәси илә әвәз олунур. Мәсәлән, зә(м) бил, а (м)бар, сү (м)бүл, тә (м)бәл, чәршә(м)бә, за(м)баг, шә(м)бә, ди(м)мәз вә с. Белә сөзләри талыш тәркибли мәктәбләрдә тәһсил алан ша-кирдләр һәм замбул, амбо, сынбл, шамбә, тәнбәл шәклиндә тәләффүз едир, һәм дә беләчә јазырлар. Јахуд јазылыш вә де-јилиши фәргли олан **Москва, колхоз, коллектив, монтјор, кол-лексија, коридор, самовар, портағал** вә с. сөзләрини **Мәсковә, кохоз, кәллектив, манјур, кәллексија, кәридур, симәвәр, пар-тахал** шәклиндә тәләффүз едирләр.

Грамматик интерференсија. Талыш тәркибли мәктәбләр-дә охујан шакирдләрин нитгиндә мүәјјән грамматик хүсу-сијјәтләр дә мөвчуддур.

1. Азәрбајчан дилиндә исим формача дәјишмәдән сифәт категоријасына кечә билдији һалда, талыш дилиндә бу заман сөзүн сонуна хүсуси шәкилчи артырылыр; мәсәлән:

резин чәкмә-резинә чәкмә, гызыл саат-ғызылә саат (са-һат), полад чубуг-пулада чубуг.

Азәрбајчан дилиндә сифәтләр истәр исимлә, истәрсә дә фе'ллә бирликдә (зәрф мөвгејиндә) ејни шәкилдә ишләндији һалда, талыш дилиндә фәргләнир. Мәсәлән, Азәрбајчан ди-линдә «јахшы шакирд», «јахшы јазыр», «доғру сөз», «доғру

данышыр» ифадэләри талыш дилиндә «чөкә шогырд», «чох нывыштедә», «росә сыхан», «рос вотедә» шәклиндә ишләдилір. Тәврүбә көстәрир ки, талыш тәркибли мәктәбләрдә грамматик интерференсияның тәсириндән шакирдләрин әксәријјәти, «көзәл биһа», «гәшәнк бошгаб», «дүзкүн јазы», «дүзкүн јазыр» вә с. ифадэләри «көзәлә биһа», «гәшәнкә бошгаб», «дүз јазыр», «дүз јазы» вә с. шәклиндә ишләдилір.

2. Талыш дилиндә саһиб шәхслә мәнсуб әшја арасында әләгә синтактик јолла јараныр. Талышлар Азәрбајчан дилиндә данышаркән мәнсубијјәт шәкилчиси әвәзинә, исмин әввәлиндә шәхс әвәзликләри ишләдиләр. Бу һадисәни ашағыдакы чәдвәлдә мүшаһидә етмәк олар.

Талыш дилиндә	Азәрбајчан дилиндә мә'насы	Талыш тәркибли мәктәбләрдә ишләнмәси
чымы китоб ышты китоб чәј (әчәј) китоб чәмә китоб шымә китоб чәвон китоб	мәним китабым сәнин китабын онун китабы бизим китабымыз сизин китабыңыз онларын китаблары	Мәним китаб сәнин китаб онун китаб бизим китаб сизин китаб онларын китаб

3. Мә'лумдур ки, дилин өјрәнилмәси јалныз ајры-ајры сөзләрин тәләффүзү вә мә'насыны мәһдудлашдырмыр. Сөзләри нитг дахилиндә (контексдә) ишләтмәји бачармаг да мүһүм шәртдир. Бу бахымдан тәсадүфи дејил ки, I синифдән е'тибарән дәрсликләрдә мәһз бу мәгсәдә хидмәт едән чалышмалар (сөз бирләшмәләри вә чүмлә тәртибинә, рабитәли нитгә аид) верилмишдир. Икидиллилик шәраитиндә белә чалышмалар хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

4. Талыш тәркибли мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр чүмләләрдә ајры-ајры сөзләрин әләгәләндирилмәсиндә дә мүәјјән лексик-грамматик гүсурлара јол верирләр. Белә сәһвләр чох заман нитгдә мүвафиг грамматик форманы көзләмәмәклә бағлы олур. Мәсәлән, шакирдләр «мәнә сојугдур» әвәзинә «сојугумдур», «јухум кәлир» әвәзинә «јухулујурам», јахуд «Сәнә сојугдур» әвәзинә «сојугундур», «Јухун кәлир» әвәзинә «јухулујурсан» вә с. кими ишләтмәклә нитгин формасы илә јанашы, онун алашығлығыны да позурлар.

5. Талыш дилиндә мүбтәда вә хәбәрин шәхсә көрә узлаш-масы, исмин хәбәрлик категоријасынын олмамасы, спесифик ифадәләрин ишләнмәси вә с. кими онларча хусусијјәт мөвчүдур. Сонунчу мәсәлә илә әлагәдар талыш тәркибли мәктәб-ләрдә шакирдләрин нитгиндә давамлы характер дашыјан вә чох заман мәгбул сајылан нөгсанлара даһа чох раст кәлмәк олур. Мәсәлән, «нөвбәдә галдым» (нөвбәдә дурдум) «дәрсимиз кечди» (дәрсимиз гуртарды) вә с. шәклиндә ишләдир-ләр.

2. Интерференсија вәрдишләрин көчүрүлмәси кими.

Экспериментал тәдгигатлар көстәрир ки, икинчи дилә ји-јәләнмә просесиндә вәрдишләрин көчүрүлмәси бахымындан интерференсијаја үч һалда тәсадүф олунур.

Биринчи һалда илк газанылмыш билик вә вәрдишләр (биринчи дилдирсә, ана дилиндән газанылмыш билик вә вәрдишләр), сонрадан (јахуд икинчи дилдә) верилән билик вә вәрдишләрлә ејни олур, Мә'лум мәсәләдир ки, бу һал аячяг икинчи дил тә'лими заманы (мәс.: рус вә харичи дил) өзүнү көстәрир. Буну талыш тәркибли мәктәбләрдә шакирдләрин Азәрбајчан дилинә јијәләнмәси просеси үчүн характерик һеса-б етмәк олмаз.

Икинчи һалда биринчи дилә аид газанылмыш билик вә вәрдишләрдән бир чоху икинчи дилдә олмур. Бу һал талыш дилиндә данышан ушагларын Азәрбајчан дилинә јијәләнмәси просесиндә бариз шәкилдә өзүнү көстәрир.

Үчүнчү һалда исә талыш дилинә мөхсус әләмәт Азәрбај-чан дилиндә олмур. Бу һалы ушагларын аиләдә данышды-лары ана дилиндә (талыш дилиндә) јох, јијәләндикләри Азәр-бајчан дилинин тә'лиминдә ахтармаг лазымдыр.

Икидиллилик шәраитиндә шакирдләрин Азәрбајчан ди-линә јијәләнмәси просесиндә интерференсијанын һәр ики чә-һәтинә—мүсбәт вә мәнфи чәһәтинә аид мәсәләләри кениш шә-килдә әһәтә етмәк имкан харичиндәдир. Мәгсәдимиз икидил-лилик шәраитиндә фәалијјәт көстәрән муәллимләри јалныз бир нечә мисал әсасында јарадычы ишә, ахтарышларә чәлб етмәкдән, онлара бә'зи төвсијәләр вермәкдән ибарәтдир.

ӘДӘБИ-БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИ ШАКИРДЛӘРӘ ДӘРИНДӘН ГАВРАТМАҒЫН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нәриман БАҒЫРОВ

Ордубад 2 нөмрәли мәктәбин методист мұәллими.
Нахчыван МССР әмәкдар мұәллими

РПМ

КЕЧИЛӘН мөвзуларын шакирдләр тәрәфиндән дәриндән мәнимсәнилмәси мұәллимин кениш нәзәри билијиндән, онун педагожи усталығындан вә иш тәчрүбәсиндән чох асылыдыр. Бу бахымдан мән бир әдәбијат мұәллими кими, бәдии әсәрләрин шакирдләрә даһа дәриндән ашыланмасында әлдә етдијим тәчрүбәмдән сөһбәт ачмағ истәјирәм. Чүнки бәдии әсәр инсан шүүруна, онун идрақына дүвәғли емоционал тәсир кәстәрир, һәјәт керәкликләрини дәрк етмәкдә, сәрбәст дүшүнмә вә гаврама габилитәтини инкишар етдирмәкдә она шәксиз көмәк едир. Унутмағ олмаз ки, әдәбијатымызын ән бөјүк сималарынын: Низами, Нәсими, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун вә башгаларынын габағчы идејалары халгын кәләчәји, сәадәти барәдә арзу вә истәкләри өз әксини онларын бәдии әсәрләриндә тағмышдыр.

Белә јүксәк сәнәт керифеләринин әсәрләрини тәһлил едәркән ичтимаи-сијаси мәсәләләри диггәт мәркәзиндә сахламағ, ону дүзкүн мәналандырмағ, бу күнлә, сабаһла, узақ көрәнликлә мугәјисә етмәклә шакирдә чатдырмағ мұәллимдән елми еридусија вә сијаси һазырлығ да тәләб едир.

Мән чалышырам ки, шакирдә билији әсасән дәрс просесиндә верим. Бәдии әсәрин тәһлили заманы шакирдләрин диггәтини әсас мәгсәдә јөнәлтмәклә бу әтрафда апардығым суал-чаваб, әсәрин мәзмуну үзәриндә иш, һадисәләрин образлы тәсвири, сурәтләрин биткин характери әсәрин идејасы һаггында шакирддә ајдын тәсәввүр јарадыр. Лакин бунла кифәјәтләнмәк олмаз. Мән бәдии әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән гавранылмасыны дәринләшдирмәк үчүн бир сыра дикәр үсуллардан да истифадә едирәм. Бунлардан бири мұталиәдир. Чалышырам ки, бәдии әсәрләри мұталиә етмәк, даһа кениш мәлумата саһиб олмағ, охудуғу, өјрәндији әсәрдән дүзкүн нәтичә чыхартмағ үчүн шакирдләрдә мұталиәјә марағ һисси ојадым. Мұталиә шакирдин дүнјакөрүшүнүн инкишар

фына, онун билижини зәркилләшмәсинә вә дәрипләшмәсинә көмәк едир.

Педагожи тәҗрүбәмдә бууу узун илләр сынагдан чыхартмынам вә чох јахшы нәтичәләр әлдә етмишәм. Мәсәлән, бешинчи сенифдә А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'рини кечәркән шакирдләрин диггәтини мүгәддәс вәтән севкисинә чәлб едир, бу һиссинә нә гәдәр гүввәтли олдуғуну ше'рин һәр мисрасында вәтәнә бағлылыг нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәји бачармаг дујғусуну онлара ашыламаға наил олурам; һәм дә мөвзунун төһлилини вәтәнин бу күнү илә сых әлагәләндирирәм. Шакирдләрдә шәхсә јарадычылыг вә ахтарыш һиссини гүввәтләндирмәк, бәдиә әсәрләрә марағы артырмаг мејлини диггәт мәркәзиндә сахлајыр, кечдијим мөвзуја аид кичик һәчмли әсәрләрин адларыны гејд едиб, бунларын охунмасыны мәсләһәт көрүрәм. Бунунла әлагәдар шакирдләрдән алдығым тәәссүрат чох фәрәһли олмушдур. Шакирдләрин әксәријјәти С. Вурғунун «Азәрбајчан», «Дағлар», С. Рүстәмин «Азәрбајчана кәлсин», Әһмәд Чәмилини «Елләр бајрамы», М. Мүшвиғин «Минкәчевир һәсрәти», А. Бабајевин «Гочанын арзусу» вә с. ше'рләри охумуш, мүталиә етмиш, өзләри һәм шифаһи, һәм дә јазылы ишәлар һазырлајыр. Беләликлә дә Вәтән мәнәббәти онларын әгидәсиндә мөһкәм јер тутмаға башлајыр. Шакирдләр һәмчинин шифаһи халг әдәбијјатындан Вәтәнә аид нүмунәләр топлајырлар. Мән бу тәдбирин ардынча шакирдләр вә сенифләр арасында «Вәтән» девизи алтында ше'рләрин мүсабигәсини кечирирәм. Галиб кәләнләри, фәргләнәнләри бәдиә китабла мүкафатландырырам. Мүсабигә тәдбири мүталиә үсулуну тамамлајыр.

Башга бир факты мисал кәтирмәк истәјирәм. VII сенифдә Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәринин тәдриси заманы шакирдләр азадлыг, ингилаб иши уғрунда мүбаризә апаран, чәтиликләрә, мәррумијјәтләрә синә кәрән гәһрәманларын вәзијјәти, тәлеји, достлуғу вә гәләбә әзми илә таныш оландан сонра белә бир мөвзуда јазылан әсәрләрлә онларын үвсијјәти мөһкәмләнир. Роман бүтүнлүклә охунур. Бунун ардынча мүхтәлиф дөврләри әһатә едән «Полад нечә бәркиди», «Кәнич гвардија», «Узаг саһилләрдә», «Гафурун гәлби», «Ленинград көјләриндә», «Мәнә белә сөјләдиләр...» вә с. әсәрләр ајры-ајрылыгта мүталиә едилди, сонра әдәбијјат дәрнәјиндә бу әсәрләрин кениш диспуту кечирилди. Шакирдләр олдуғча дәјәрли, образлы фикирләр сөјләдиләр, поетик нәтичәләр

чыхармаға, һәјата фәал мүнәсибәт бәсләмәјә башладылар. Бу да өз мүсбәт тә'сирини көстәрир. Һәммин әсәрләрин охунмасы вә мүзакирәси шакирдләрдә мүнәрибәјә нифрәт, чошгун вәтәнпәрвәрлик, мисилсиз мәрдлик вә гәһрәманлыг һиссләрини күчләндирир, онларын әхлаг тәрбијәсиндә мөһкәм јер тутмаға башлајыр. Кечирилән мүзакирәдә шакирдләрдән Күлнарә Гулијева чыхышына белә башлады:

— Нә дејим, мүнәрибә ајрылыгдыр, кәдәрдир. Дәһшәти бу кәлмәнин јердән көјә гәдәрдир! Бәли, шәһәр вә кәндләри виранәлијә чевирән, халгын мәдәнијјәт абидәләрини мәһв едән, аналары, бачылары көзү јашлы гојан мүнәрибәни нифрәт вә гәзәблә писләмәк лазымдыр. Бунунла белә Вәтәнин сәадәт вә истиглалијјәти, халгын хошбәхтлији вә тәрәггиси уғрунда мисилсиз мәрдлик вә гәһрәманлыг көстәрән, бу јолда өз чаныны вә ганыны әсиркәмәјән, вәтәнини сонсуз мәһәббәтлә севән гәһрәманларла фәхр едирик. Чошгун вәтән мәһәббәтинин гәһрәманлыгла вәһдәтинә аид бир мисал чөкмәк истәјирәм.

...Бөјүк Вәтән мүнәрибәсинин ганлы-гадалы илләри, амансыз вурушмалар бир-бирини әвәз едир. Халгымыз һәм архада, һәм дә чәбһәдә дүшмәнә гаршы мүбаризәни һүнәр вә чәсарәтлә давам етдирир. Гызғын дөјүшләрин бириндә 23 јашлы азербайчанлы бир дөјүшчү фашист күлләсиндән ағыр јараланыр. Ону чәбһә гәраркаһынын јанындакы кичик тибб мәнтәгәсинә кәтирирләр. Чәрраһын бычағы јаралы әскәрин бәдәниндә һәрәкәт едәндә, о һисс едир ки, артыг һәјат һаггында дүшүнмәјин мә'насы јохдур. Әскәр бүтүн күчүнү топлајыб дејир:

— Һәким, әл сахла. Мән өлүрәм, анчаг дүнјадан Вәтәнинин һәсрәти илә кедирәм. Бундан сонра гәһрәман Сәмәд Вурғунун «Азербайчан» ше'риндән бир парча дејиб, көзләрини әбәди јумур.

«...Гој Вурғунун сөзләриндән
Бир бәнд дејим сон дәфә мән.
Сән дә ешит бу нәғмәми,
Гој долансын о аләми.
«Ел билир ки, сән мәнимсән
Јурдум, јувам мәскәнимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән
Ајрылармы кәнүл чандан?
Азербайчан, Азербайчан!».

Бах түкәнмәз вәтән мәһәббәти, мисилсиз гәһрәманлыг белә сәчијјәләнир. Мән јери кәлдикчә Бөјүк Вәтән мүнәрибәси иштиракчылары илә көрүшләр тәшкил едирәм. Бу көрүшләрдә шакирдләрин дилиндә Вәтән, сүлһ, гәһрәманлыг мөвзусунда јазылмыш ше'рләр сәсләнир, нәср әсәрләриндән дөјүш эпизодлары данышылыр. Бу да кечилмиш мөвзуларын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Мәсәлән, һәм-јерлимиз Совет Иттифагы Гәһрәманы Нәчәфгулу Рәфијевин

4. «Азербайчан дили вә әдәбијјат тәдриси, № 1.

партизан гардашы Чәлил Рәфијевлә, «Кичик торпаг»ын мәрд дәјүшчүсү мүәллим Рәчәб һәсәновла, еһтијатда олан подполковник-һәким Әкбәр Фәттаһовла вә башгалары илә олан көрүшләр шакирдләрдә күчлү емоционал тә'сир ојатмагла тәдрис олуған әсәрләрин даһа дәриндән гавранылмасына сәбәб олур.

М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» (V синиф) вә «Кизли Бакы» (X синиф) әсәрләрини өјрәндикдән сонра әдибин шәһәримиздә тәшкил едилмиш Ев музејинә шакирдләрин екскурсијасыны тәшкил едирәм, онун бачысы оғлу һәсән Сәфәровла көрүш кечирирәм, мүәллим-шаир Мәммәд Әскәрин «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә М. С. Ордубади һаггында чыхмыш хатирәләри илә шакирдләри таныш едирәм.

Әдәби әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән гавранылмасыны даһа да дәринләшдирмәк саһәсиндә башга бир үсулдан да истифадә етмәјим мүсбәт нәтичә верир. Мәсәлән, дәрсдә тәһлил олуған әсәрләрә аид чәкилмиш кинофилмләрә бахыш кечирилмәси өјрәнилән мөвзуја аид шакирдләрин дәрин мә'лумат әлдә етмәләринә сәбәб олур. «Чапајев», «26-лар», «Бөјүк дајаг», «Абшерон», «Мехман», «Узаг саһилләрдә», «Дәдә Горгуд», «Короғлу» вә б. тәһлилиндән сонра шакирдләрин ејни адлы кино-филмләрә бахмалары һәмин әсәрләр һаггында онларын тәсәввүрүнү хејли зәнкинләшдирир.

Әдәби әсәрләрин тәһлили заманы һадисәләрин тәсвирини, образларын характерини көстәрән әјани вәсаитләрин һазырланмасы вә синифдә нүмајиш етдирилмәси дә гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмагда мүсбәт рол ојнајыр. Буна аид тәчрүбәмдән бир нечә факт кәтирмәк истәјирәм.

Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин», М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемаларыны, М. П. Вагифин, М. Ф. Ахундовун, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Ч. Чаббарлынын вә дикәр јазычыларын јарадычылығыны кечәркән Низами адына әдәбијат институту тәрәфиндән һазырланмыш бүллетен вә бүклетләри нүмајиш етдирирәм, әлдә олмајан бир чох әјани вәсаити исә өзүм һазырлатдырыб јери кәлдикчә истифадә едирәм. М. С. Сабирин «Әкинчи», «Диләнчи», «Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?», «Бејнәлмиләл», Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр», «Данабаш кәндинин әһвалатлары», С. Рәһимовун «Мехман», С. Рүстәмин «Гафурун үрәји» вә б. әсәрләрә аид һазырладығым әјани вәсаитләрин, һәмчинин

М. Ф. Ахундовун, М. Э. Сабирин, Мирзэ Чэлилин, Ч. Чаббарлынын, Н. Нэримановун, С. Вурғунун јарадычылығына аид нэфис шэкилдэ тэртиб етдијим албомлар бэдии эсэрлерин гавранылмасына чох көмэк едир.

Мә'лумдур ки, VIII—IX синифлэрдэ һэр рүбүн сонунда Совет әдәбијјаты илә танышлыг үчүн програма сон иллэр јазылмыш эсэрлэрдән нүмунэлэр салыныр. Әмәк, гәһрәманашыланмасында белә эсэрлерин әһәмијјәти кетдикчә даһа чох артыр. Мән сон иллэрдэ чапдан чыхан эсэрлерин охунулмасы вә дәриндән өјрәнилмәси ишини тәшкил етмәклә јатәшкил едир вә китабларын мүзакирәсини кечирирәм.

Ајры-ајры эсэрлерин сәһнәләшдирилиб шакирдлерин ифасында ојнанылмасы мөвзуларын гавранылмасына, шакирдлерин әдәбијјата марагларынын артмасына мүсбәт тәсир кәстәрән амиллэрдәндир. Бүтүн бунлар синифдә вә дәрәдәнкәнар тәдбирлэрдә планлы сурәтдә һәјата кечирилир. Һәмин тәдбирләр бэдии эсәри дәриндән гаврамаға, мүһакимәләр жүрүтмәјә вә бэдии зөвгүн инкишафына сәбәб олур. Шакирдлерин шән вә күмраһ бөјүмәлеринә, мэдәни сәвијјәләринин жүксәлмәсинә, онларда гуруб-јаратмаг һәвәсинин артмасына, бир сөзлә, шакирдлерин һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручулары кими јетишмәлеринә көмәк едир.

Әдәбијјат мүәллиминин мә'нәвијјаты баһар сәмасыны хатырламалыдыр. О, өзү илә бирликдә синфә күлүш, күмраһлыг вә севинч кәтирмәлидир. Онун һәјаты инчәлик, тәфәккүрү зәнкинлик нүмунәси олмалыдыр. Белә олса, һәр бир мүәллим кәнчлерин әгидәсиндә Низами һуманизми, Нәсими дөзүмлүјү, Фүзули лиризми, Вагиф ширинлији, Сабир кәскинлији, Вурғун вәтәнпәрвәрлијини мөһкәм тәрбијә едә биләр.

АЗƏРБАЙҶАН ДИЛИ ДƏРСЛƏРИНДƏ ТƏЛИМ—ТЕХНИКИ КОМПЛЕКСДƏН ИСТИФАДƏНИН ҮСТҮНЛҮКЛƏРҮ

Гəширə МƏҒДИЈЕВƏ
Сумгајыт, 5 нөмрəли мəктəбин мұғаллими

РПМ

ӘСРИМИЗƏ елми-техники тəрəгги эсри дејирлэр. Ѓајатымызын бұтүн саһалəриндə инсан фəалијјəти вə умумијјəтлə, инкишафымызын динамикасы елми-техники тəрəгги эсринин тəлəблəринə ујғулашдырылыр.

Техника мəктəблəримиздə дə ајағ ачмышдыр; кəнч нəслин тəлим-тəрбијəsi саһəсиндə апарылан бұтүн ишлəрин мəзмунуна вə формасына нұфуз етмишдир, кўтлəви информасија васитəлəri мұғаллимин јахын кəмəкчисинə чеврилмишдир. Онларча умумтəһсил мəктəбиндə фəалијјəт кəстəрəн тəлим техникасы илə јахшы тəһиз едилмиш фəнн кабинетлəri бұ фикри бир даһа сұбут едир. Һазырда мəктəблəримиздə ашарылан тəлим-тəрбијə ишлəринин мəзмун вə формача дəврүн тəлəблəri сəвијјəсинə јүксəлтмəк əн актуал мəсəлəлəрдəндир. Педагогикада систем вə комплекс проблеми дə бұ бахымдан диггəти чəлб едир.

Мұасир дəврүмүздə тəлим-тəрбијə саһəсиндə фəалијјəт кəстəрəн елə бир мұтəхəссис тапмағ олмаз ки, о. системши вə комплексин кўчүнү, дидактик имканларыны инкар етсин. Одур ки, Азəрбајчан мəктəблəриндə, сөзүн кенши мəнасында тəлимин техники комплексинин јарадылмасы хўсуси актуаллығ кəсб едир.

Бир практик мұғаллим кими мənə ајдындыр ки, комплекс сиз иш системи вə системсиз комплекс јаратмағ мўмкүн дејил. Бунлары бир-бириндəн ајры тəсəввўр етмəк олмаз.

Тəлим-техники комплекс нəдир? Ону нечə баша дўшмəк лазымдыр? Ваһид тəлим просесинə бир механизм кими бахылса, ајры-ајры тəлим фəнлəri үзрə Һазырланмиш тəлим вэсаити һəмин механизмин деталлары кими баша дўшүдə билэр. Механизмин сəрраст вə əввəлчədəн нəзəрдə тутулмуш програм үзрə јахшы олмасы аздыр, онлардан һэр биринин өз јеринə пəрчимлənməsi вə механизмин ишинин умуми аһəкинə ујғулашдырылмасы да бир о гэдэр вачибдир.

Бұ бахымдан тəлим-техники комплекс ики мəјарда тəсəввўр едилир вə Һазырланыр: **микро** вə **макро** комплекслэр. Микрокомплекс дедикдə ајрыча кəтүрүлмүш бир мəвзуну.

бә'зән тәкчә бир дәрси материалларының үмуми моделени
јаратмаг баша дүшүлмәлидир.

Нәјин шакирдни ешитмә, нәјин көрмә вә еләча да башга
дүјгү органдарына нечә тә'сир етмәсини назарә алмаг һәр бир
мүәллимин ишиндә мүнүм мәсәлә олмалыдыр. Мән бир прак-
тик мүәллим кими грамматикадакы бир сыра бөлмәләрин
микрокомплексини јаратмышам. Тә'лим-техники васитәлә-
рин көмәјилә дәрсләри һәмин микрокомплексләрин асасын-
да гурур, аз вахтда чох мұваффағијјәт әлдә етмәјә һанә олу-
рам.

Мәсәлән, әсас нитг һиссәләриндән әшја илә бағлы олан-
лары—исим, фе'л, сифәт вә сајы комплекс һалында тә'лим-
техники васитәләрин көмәјилә 2—3 саата шакирдләрә бјрәдә
билирәм. Дәрси шакирдләрин ашағы синифләрдә нитг һис-
сәләри һаггында алмыш олдуғлары билијә әсасән мүсаһиба
илә башлајырам вә ашағы синифләрдән нитг һиссәләринә аид
нәји билдикләрини ашкар едирәм. Бундан сонра изаһат вери-
рәм:

—Сиз билирсиниз ки, дилимиздә он бир нитг һиссәси вар.
Бунлардан алтысы әсас, беши исә көмәкчи нитг һиссәси ад-
ланыр. Әсас нитг һиссәләри бунлардыр: исим, фе'л, сифәт
сај, әвәзлик, зәрф.

Һәләлик сизинлә бу нитг һиссәләринин дөрдү һаггында
сөһбәт едәчәјик: исим, фе'л, сифәт, сај (һазырланмыш схем
эпидиоскопла нүмајиш етдирилир). Көрдүјүнүз бу нитг һис-
сәләри (изаһат схем үзрә апарылыр) бир сыра грамматик
әләмәтләринә көрә бир-биринә охшардыр. Бунларын һамы-
сы әсас нитг һиссәсидир. Демәли, бунларда үмуми охшар
әләмәтләрдән бери онларын әсас нитг һиссәси олмалыдыр.
Икинчи охшар әләмәтләри әшја илә бағлы олмала-
рындадыр. Белә ки, **китаб** (нүмајиш етдирилир) бу әшјанын
адыдырса, **марағлы китаб** дедикдә, **марағлы сөзү** китабын
(әшјанын) әләмәтидир, **бир китаб** дедикдә, **бир китабын** (әш-
јанын) сајыдыр, **китабы охујуруг** дедикдә, **охумаг** (һәрәкәт)
јенә дә китабла, әшја илә бағлыдыр.

Демәк, бу нитг һиссәләриндән һәр бири билаваситә әшја
илә бағлыдыр.

Бунларын белә бир охшар әләмәтләри дә вар: һәр бири
мүәјјән суаллара чаваб олур, шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәји-
шир (китабым, китабын, китабы, китабымыз, китабыңыз,
китаблары вә с).

Исим, сифэт сај və фе'лини бир әсас охшар аламәти да бунларын бүтүн чүмлә үзвләри јериндә ишләнә билмәләри- дир.

Бу кими охшар аламәтләри илә јанашы, онлары фәргләндирән бир сыра грамматик хүсусијјәтләри дә вар. (Јенә да схем үзрә изаһат давам етдирилир, онлары фәргләндирән чәһәтләр әтрафлы ајдынлашдырылыр.

Әсас нитг һиссәләринин охшар və фәргли чәһәтләринин там мәнимсәнилдијинә әмин олдугдан сонра чүмлә тәһлилинә башлајырам. Әввәлчәдән һазырланмыш чүмләләр кодоскопла нүмајиш етдирилир. Јухарыда гејд етдијимиз үмуми və фәргли чәһәтләр морфоложи тәһлил заманы бир даһа дәгигләшдирилир. Бир нечә чүмлә мүүәллимин мүдахиләси илә тәһлил едилдикдән сонра галан чүмләләр шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил тәһлил олуноур. Бундан сонра сигнал карточкалары пайланыр. Бир нечә чүмлә магнитофонла сәсләндирилир. Өјрәнилмиш нитг һиссәләринә анд сөзләр сәсләндикчә шакирдләр сигнал карточкаларыны галдырырлар. Дәрсин нечә мәнимсәнилдијини аз вахта јохламаг үчүн бу гајда мүүәллимин көмәјинә чатыр.

Бундан сонра исә перфочалышма үзәриндә иш апарылыр. Верилмиш һәр беш сөздән бири исим (ја сифәт, ја фе'л, ја да сај) олур. Чалышманын шәртинә көрә шакирдләр верилмиш исимләри (ја сифәтләри, ја фе'лләри, ја да сајлары) сечиб гејд едилрәр. Чалышманы бүтүн синфин нечә јеринә јетирдијини кодла 2—3 дәгигәјә јохламаг олур.

Сонра магнитофонла имла јаздырылыр. Имладакы грамматик тапшырыг мүүәллимин көстәрдији чүмләни морфоложи тәһлил етмәкдән ибарәт олур.

Мә'лумдур ки, 247 гајдада тәтбиг олуноан 10 дурғу ишарәсини биз бүтүн синифләрдә кечдикләримиз мөвзуларла әлгәдәр ил боју өјрәдирик. Лакин мән јаратдығым микрокомплексдән истифадә едәрәк сон илләрдә бу гајдалары 3—4 сәата шакирдләрә мәнимсәдә билирәм. Белә ки, бу дурғу ишарәләрини ишләнмә јерләринә көрә үч група ајырырам:

- 1) ајырмаға анд оланлар: нөгтә, веркүл, нөгтәли веркүл;
- 2) мәгсәд билдирәнләр: суал, нида, үч нөгтә;
- 3) фикрин изаһына хидмәт едәнләр: мө'тәризә, дырнаг, ики нөгтә, тире.

Һәр бир груп үчүн лазым олан бүтүн дидактик материаллары (изаһаты да дахил етмәклә) әввәлчәдән һазырлајырам. Биринчи дәрсдә экранда дурғу ишарәләринә анд схеми нүма-

јиш етдирэрэк, дурғу ишарэлэри вэ онларыи ишлэнмэ јерлэ-
ринэ көрө бөлкүсү һаггында мүсаһибэ апарырам.

Дурғу ишарэлэри —10

Ајырмаға аид оланлар:
негтэ, веркүл, негтэли
веркүл.

Фикрий изаһына хидмэт
едэнлэр: мө'тэризе, дырнаг,
ики негтэ, тире.

Мэгсэд билдирэнлэр: суал, нида, үч негтэ

Бундан сонра, негтэ, веркүл вэ негтэли веркүлүн јазы-
мыздакы вэзифэлэри барэдэ (епидиоскопун көмэјилэ) чап-
график материал үзэриндэ этрафлы изаһат верирэм. Даһа
сонра һәммин дурғу ишарэлэри ишлэнэн чүмлэлэр магнито-
фонла дикдэ олунур, шакирдлэр мүэллимин изаһаты заманы
газандыглары билијэ әсасән, чүмлэлэри јазырлар, јери кәл-
дикчэ дурғу ишарэлэрини гојурлар һәммин јазылардан бирини
јохлајыб епидиоскопла нүмајиш етдирирэм. Галан шакирд-
лэр өз сәһвлэрини дүзэлдирлэр. Бунун ардынча дурғу ишара-
лэринэ аид сигнал карточкаларыны пајлајырам. Магнитофон-
ла бир нечэ рабитэли вэ ја рабитәсиз мәтн сәслэндирирэм, дур-
ғу ишарэлэри лазым олан јердэ шакирдлэр сигнал карточка-
ларыны галдырырлар. Бу да бүтүн синфин мәнимсәмэ сәвијә-
сини ејни заманда јохламагда мәнэ көмәк едир. Сонра кодос-
копла бир рабитэли мәтн экранда нүмајиш етдирирэм. Мәтн-
дэ дурғу ишарэлэринин һеч бири гојулмур. Чаваб вермәјэ дө'-
вәт олунан шакирдлэр бир-бир кәләчәк чүмлэләрдэ бурахыл-
мыш дурғу ишарэлэрини ардычыллыгла јеринэ јазырлар. Бе-
ләликлә, бүтүн мәтнэ лазым олан дурғу ишарэлэри дүзүлдүк-
дән сонра, перфокартла чалышма үзэриндэ иш апарырам.
Чалышмада верилмиш чүмлэлэрин һеч бириндэ дурғу иша-
рэлэри јазылмыр. Чалышманын шәртинэ көрө, ајырмаға аид
олан дурғу ишарэлэри ишләнмиш чүмлэлэр гејд едилир. Код-
дан истифадэ едэрәк чалышманы бүтүн синфин нечэ јеринэ
јетирдијини 3—4 дәгигәјэ јохламаг олур.

О бири дәрсләрдэ икинчи вэ үчүнчү груп дурғу ишарәлә-
ри дә һәммин гајдада тәдрис олунур. Һәр үч группдан олан дур-
ғу ишарэлэринин ишләнмэ гајдалары там мәнимсәнилдикдән

сонра бүтүн дургу ишарэләри иштирак едән мәти үзрә магнитофонда илмә яздырырам.

Иш тәчрүбәмә әсаеланараг дејә биләрәм ки, һазәлик алынған нәтичә севиңдиричидир. 4-чү синиф шакирдләри дургу ишарәләрини бөлкүсү вә гајдалар үзрә тәтбигини 8-чи синиф шакирдләриндән һеч дә ине билмирләр.

Мән көмәкчи нитг һиссәләрини, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләри, чүмлә үзвләрини вә с. дә бу чүр микрокомплекс јарадараг (тәлим-техники васитәләрин көмәји илә) 3—4 саата кечирәм. Газандығым тәчрүбәдән белә нәтичәјә кәлмишәм ки, тәлим-техники комплексин јарадылмасы һәр бир дәрси даһа чанлы, әјани едир, шакирдләрин зеһини иңкишаф етдирир, ев тапшырығы јүкләрини јүңкүлләшдирир, мәнимсәмә габелијјәтләрини артырыр, бүтүн дургу үзвләрини иңкишафына тәсир едир; һәм мүәллимин, һәм дә шакирдин ишини јүңкүлләшдирир, аз вахта чох иш көрмәјә шәраит јарадыр, дәрсин интенсивлигини артырыр.

Бир нечә сөз дә микрокомплекс һаггында.

Микрокомплексләрдән сонралар макрокомплексин јарана чағы тәбии иңкишаф просесиндә мејдана чыхмалыдыр. Буну мәһз иңкишафын динамикасы вә нәзәрдә тутулмуш ишин дахили мәнтиги мүәјјәнләшдирир.

Макрокомплекс дедикдә бунлар нәзәрдә тутулур: тәлим үчүн һазырланмыш вәсаит нә заман вә һансы формада тәрбијә үчүн дә оптимал вәсаит һесап едилмәлидир, ашағы синифләр үчүн һазырланмыш һансы вәсаитләри јухары синифләрдә давам етдирмәк лазымдыр, сонралар бунлары нечә вә һансы формада комплексин тәркибинә дахил етмәк мәсләһәтдир, методик чәһәтдән әлверишли олан һансы вәсаитләрин вариантларыны вә һансы принципләр әсасында тәртиб етмәк лазымдыр, һансы вәсаит антроположи вә психоложи тәләбләр әсасында комплексә дахил едилмәлидир вә с.

ЭДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПРОБЛЕМ СИТУАСИ- ЈАСЫ ЈАРАДЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Рәшид МӘҤӘРРӘМОВ

Товуз району, Хатынлы кәнд мәктәбинин мұәллими

МҮАСИР дөврдә истифадә олуған тәлим методларын-
дан бири дә проблем ситуасијасы јарадылмасыдыр.
Проблем ситуасијанын јарадылмасынын бир сыра
мүһүм чәһәтләри дә вардыр ки, булар ону башга тәлим ме-
тодларыннан фәргләндирир. Белә ки, проблем ситуасијасы
шәраитиндә шакирдләр өзәлләр мәһисәликләри билликләр
ичәрисиндә зәрури оланларыны сечир, бу зәмин үзәриндә
мүстәгил ахтарышларга гошулур, гаршыја чыхан чәтинлији
арадан галдырмаға чалышырлар. Нәтичәдә тәлим просеси
мәктәблиләрин интеллектуал инкишафына мүсбәт тәсир кәс-
тәрир. Совет психологу Л. С. Выготский јазмышдыр ки, тәлим
шакирдләрин инкишафыны өз ардынча апармалыдыр. Ону
фикринчә, анчаг о тәлим јакшыдыр ки, инкишафдан габаға
кедир, ушағын јакын инкишаф зонасыны јарадыр, јәни бир
сыра дахили инкишаф просесләрини ојадыр вә һәрәкәтә кә-
тирир. Демәли, тәлимин инкишафы өз архасынча апармасы
бахымындан проблем ситуасијасы јаратмағын чох бөјүк ролу
вардыр.

Проблем ситуасијасы јарадыланда елә бир чәтинлијә дү-
шүр ки, онун мөвчуд билликләри һәмин чәтинлији арадан гал-
дырмаг үчүн кифәјәт етмир, јени билликләр әлдә етмәк зәруриј-
јәти гаршыја чыхыр, мәктәблидә өјрәнмәјә, ахтарышларга го-
шулмаға дахили тәләбат јараныр. Елә буна кәрә дә тәлим
шакирди инкишаф етдирән мүһүм васитәјә чеврилир. Бәс проб-
лем нәдир? Мөвчуд әдәбијатда һаглы олага кәстәрирләр ки,
проблем ситуасијанын тәплили нәтичәсиндә мејдана чыхыр,
чәтинлијин сәбәби кими тәзаһүр едир. Бу мәнада шакирд
чәтинлијин сәбәбини дәрк едә билмирсә, проблемлә үз-үзә
кәлмир, проблеми ирәли сүрә билмир.

Тәлимин кејфијјәтини јүксәлтмәк јолунда ахтарычы-
лыг ишләри илә мәшғул олуб, шакирдләрдә елми дүнјакөрү-
шүкүн формалашмасына, онларда јүксәк мәнәви кејфијјәт-
ләрин тәрбијә олунамасына чалышмаг лазымдыр. Проблемли
тәлимин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр мұәллим

төрәфиндән ардычыл оларга онлар үчүн јени олан проблемалар
рин дүзкүн һәллини ахтармаг просесинә чәлб едилирләр. Бу
на көрә дә шакирдләр билији мүстәгил сурәтдә әлдә етмә
газанылмыш биликләри тәтбиг етмәји вә јарадычы фәалијјә
тәчрүбәсинә јијәләнмәји өјрәнирләр.

Методист-алим Н. К. Дәјри проблемли шәрантин мејдан
чыхмасынын компонентләрини ашағыдакы кими көстәрир.
мүәллим шәрһетмә заманы шакирдләрә дүшүндүрүчү суал
лар, јәни идрәк вәзифәләри гојур, идрәк вәзифәләринин һә
ли үчүн лазым олан бүтүн мә'луматы верир, чаваб ахтарма
үчүн шакирдләрдә мараг ојадыр.

Проблем дәрсин мүхтәлиф мәрһәләләриндә гојула биләр.
Анчаг әксәр һалларда проблем ситуасијасы јени дәрсин әввә
линдә јарадылыр. Сонра исә мүәллим, јахуд шакирдләр тө
рәфиндән шәрһ олунур. Проблеми һәлл едән шакирд тәдрә
чән иради мүстәгиллик әлдә едир, мәгсәдәјөнәлдилмиш ахт
рычылыг фәалијјәти көстәрмәји өјрәнир. Һәм дә шакирд ба
лијини, бачарығыны тәтбиг едәрәк јени информасија әлдә ет
мәк бачарыгларына јијәләнир.

Мүәллим төрәфиндән проблемли шәрһетмә исә бу проб
лемли суалы ишыгландырмагла бу тапшырығын шакирдләр
төрәфиндән баша дүшүлмәси имканыны стимуллашдырма
вә тәмин етмәлидир. Мүәллимин һәр чүр суалы өзлүјү
проблем дејилдир.

Инди дә әдәбијјат дәрсләриндә проблем ситуасијасынын
јарадылмасы һалларыны нәзәрдән кечирәк. IX синиф
М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» повестинин өјрән
мәсинә дөрд саат верилир. Әввәлчә повестин мәзмуну өјрә
лир, сонра исә тәһлили верилир. Әсәрин мәзмуну кечиләр
кән шакирдләр Шаһ Аббасын јашадығы дөврдә Јахын Шәр
вә Иран һәјаты илә таныш олурлар. Мүәллим Шаһ Абба
дөврүндә Иран халгына едилән зүлмләр, јарамазлыглар һа
гында мә'лумат верир. Шакирдләр «Алданмыш кәвакиб» по
вестинин мәзмуну илә јахындан таныш олдугдан сонра мүә
лим шакирдләр гаршысына белә суаллар гојур:

—М. Ф. Ахундовун Јусиф Сәррачы һакимијјәт башына
кәтирмәкдә мәгсәди нә иди? Јусиф Сәррач узун мүддәт һәк
мијјәт башында гала биләрдимиз?

Беләликлә, проблем ситуасијасы јараныр. Шакирдләр
мүхтәлиф чаваблар верир, ләкин онлары әсасландыра бил
мирләр. Мүәллим дәрсин шәрһинә башлајыр, әввәлчә дәрсин

адыны шаһ едир, эсэрин мөвзусуну вә I Шаһ Аббасын тари-
хи шәхсијјәт олдуғуну дејир. Сопра эсэрин баш мәифи гәһрә-
мань Шаһ Аббас сурәтинин һәртәрәфли сәчијјәсини верир.
Шаһ Аббас һакимијјәти әлиндә сахламағ үчүн һәр чүр зүлм-
кардыға јол верир, рәһм вә һисаф билмир. О, өзүнүн бир ог-
луну өлдүрмүш, икисинин көзүнү чыхармышдыр. Шаһ Аббас
һисаны шаггаладыр, дар ағачындан асдырыр, адамларын кө-
зүнү чыхартдырырды. Шаһын ә’јанлары да чамааты бир тә-
рәфдән сојур, веркиләри артырыр. Башга өлкәләрин Ираны
тутмасы үчүн «тәдбирләр» көрүрләр. Халгын тахыл зәмиләри-
ни јандырыр, һејванлары өлдүртдүрүр, јоллары дағьтдырыр,
көрпүләри учуртдуруп.

Јусиф Сәррач исә Шаһ Аббасын әлејһинә һәрәкәт едир.
Веркиләри азалдыр, јоллар чәкдирир, мәктәб, хәстәхана ач-
дырыр вә рәһбәр вәзифәләрә халгын нүмајәйдәләрини тә’јин
едир.

М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» эсәриндә мүтлә-
гијјәт гурулушуну ингилаби јолла јыхмағ мәсәләсини гојма-
мышдыр, лакин онун шаһлыға кәндлиләр ичәрисиндән чых-
мыш хырда бир сәнәткары кәтирмәси вә јени шаһын ислаһат
планыны демократик принципләр әсасында гурмасы көстәрир
ки, о халг һакимијјәтини үстүн тутмушдур. Јусиф Сәррачын
һакимијјәт башына кәтирилмәсинин башлыча сәбәби дә мәнз
бундан ибарәтдир.

Ахундов мүтләгијјәт әлејһинә чыхаркән һәгиги мүбаризә
јолуну ајдын көрә билмирди. О, слә күман едирди ки, чаһил
вә залым бир падшаһ ағыллы бир һөкмдарла әвәз олунарса,
халг азадлыға чыхар. Ахундов 50-чи илләрдә һәлә чәмијјәт
гурулушунун дәјишдирилмәсинин ингилаби јолла дејил, ан-
чаг ислаһат јолу илә јухарыдан «әдаләтли» бир шаһын әли
илә мүмкүн олдуғуна инанырды.

М. Ф. Ахундов Јусиф Сәррачын тезликлә һакимијјәт ба-
шына көтүрүлмәси илә көстәрмәк истәјирди ки, ајрыча кө-
түрүлмүш бир өлкәдә халг һакимијјәти гурмағ олмаз. Јусиф
Сәррачын һакимијјәти узун сүрәрдисә, гоншу өлкәләрә дә бу
һакимијјәт үсулу јајыла биләрди. Анчаг В. И. Ленин эсәрлә-
риндә көстәрир ки, ајрыча көтүрүлмүш бир өлкәдә социализм
гурмағ олар. Социализми анчаг ингилаби јолла әлдә етмәк
олар.

Беләликлә, проблем һәлл едилмиш олур. Мүәллимин шәр-

ШАКИРДЛАРДА ОРФОЕПИК ВƏРДИШЛƏРИ ИНКИ- ШАФ ЕТДИРМƏК ТƏЧРҮБƏСИНДƏН

Зəрифə АББАСОВА

Исмайллы рајону, Ашагы Чуддан кəнд мектебинини мұғаллими

С ОН иллəрдə фонетиканы тəдрисинə, дүзкүн жазы тəли-
минə аид чан олунмуш методик əсарлəр (Ə. Əфəндижа-
дзини, Б. Əһмədовун, Н. Абдуллајевин вə башгалары-
нын) Азербайман диди тəлиминин истигамəтини гүввəтлən-
дирмек ишиндə мұғаллимлərə бəйүк кəмək кəстəрмишдир. Мəн
дə дəрс дедијун синифлəрдə һəмин тəлимлəрдин ишчлə-
рикдэн мəгсədлəрди истифадə етмəјə хүсуси диггəт јетирмиш
вə иш тəчрүбэмдə бундан чох файдаланмишам. Бу мəгалədə
һəмин тəчрүбэмлə əлагəдар бəзи мəсələлəрдэн бəһс етмəји
гаршыма мəгсəd гəјмушам.

Һər шejдэн əввəl, фонетик тəһлилдэн бүтүн ил боју вə сə-
мərəли истифадə етмəјə чалышарам.

Фонетик тəһлил просесиндə практик чəһəтдэн əһəмијјət-
ли олан ики мəсələјə хүсуси диггəт јетирирəm: а) сөзлəрин
дүзкүн тəлəффүзүнүн мұғажисəсинə, б) сөзлəрин əдəби дилдə-
ки сəс тərкибинин диалект вə ади данышыг дилиндəки сəс тər-
киби илə мұғажисəсинə.

Тəкмиллəшдирилмиш програмын тəлəблəриндə һаглы ола-
раг кəстəрилир ки, сəслə һərфин, жазылышла дејилишин мұғажисə
едилмəси фонетиканын тəдрисиндə мүнүм əһəмијјət кəсб
едир.

Фонетика тəдриси просесиндə сөзлəрин дүзкүн тəлəффү-
зү илə жазылышы арасындакы əлагəни, фəргли вə охшар чə-
һəтлəri һəмин сөзлəri сəс вə һərф тərкибинə кərə мұғажисə
етмəклə, гаршылашдырмагла өјрəдирəm. Бу мəгсəдлə жазылы-
шы əдəби дејилишиндэн фəргли олан сөзлэр (мəсələн: гəһрə-
ман, зəиф, фаиз, күнбəз, шəнбə, рəггасə, профессор, перрон,
орфографија, натариус, сиккə, күскүн, тəшкил, концерт, чов-
гун, сағсаған вə с.) сечиб тəһлил етдирирəm. Мəсələн:

Тəһлил үчүн верилэн сөз: тəшəккүр.

Бу сөз (тəшəккүр) шəклиндə тəлəффүз олунур. Сөздə
сəккиз һərф (те, ə, ше, ə, ке, ке, ү, ер) вə сəккиз сəс (т,
ə, ш, ə, к, к, ү, р) вардыр. Тəшəккүр сөзүнүн жазылышы дүз-
күн тəлəффүзүндэн фəрглəнир, белə ки, һəмин сөздə јанашы
ишлənэн к самитлəриндэн икинчиси мұјјэн дэрəчədə чинкил-
тиллəшиб (к) кими тəлəффүз олунур.

Радио — бу сөз (радијо) шәклиндә дејилир. Дөрл һәрфдән, беш сәсдән ибарәтдир.

Троллејбус—бу сөз (траллејбус) шәклиндә тәләффүз олунур. Он һәрфдән (те, ер, о, ел, е, је, бе, у, се), доггуз сәсләр (т, р, а, л, е, ј, б, у, с) ибарәтдир. Дејилиш заманы сөздәки һәрфи а кими охунур, гоша л самитләриндән бири тәләффүздә дүшүр.

Гәһрәман — бу сөздә сәс вә һәрфләрин мигдары ејнидир.

Һәрфләр: ге, ә, һе, ер, ә, ем, а, ен.

Сәсләр: г, ә, һ, р, ә, м, а, н.

Сөзүн икинчи һечасындакы ә һәрфи (а) кими охунур.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, јени програмия тәләби әсасында тәртиб олунмуш мөвчуд дәрсликдә (мүәллифләри Ә. Әфәндизадә, Р. Әсәдов) фонетик тәһлил вә оғуһ апарылмасы гајдалары һәм орфоепик, һәм дә орфографик вәрдишләрин инкишафы бахымындан дүзкүн изаһ олунмушдур. Дәрсликдәки һәм шифаһи, һәм дә јазылы фонетик тәһлил нүмунәләри дә («тогга» вә «довшан» вә с.) чох характерикдир.

Фонетик тәһлилдән әдәби тәләффүзүн сәһв вә ја јерләшивә тәләффүзүндән фәргләндирилмәси, мүгајисәсинин апарылмасы мәгсәди илә дә кениш истифадә едирәм. Мәсәлә, шакирдләрин нитгиндә «машын» сөзүнүн (машин) шәклиндә кими гүсурлу дејилдијини мүшаһидә етмишәм. Бунунла әлгәдар әввәлчә изаһат иши апарыр, сонра «Мәктәблинин орфографија лүғәти»ндән һәмин сөзү тапдырыб охудурам вә фонетик тәһлил етдирирәм.

Бу чүр мүгајисәләр нәтичәсиндә шакирдләр диалект тәләффүзүнүн дә нә үчүн гүсурлу сајылдығыны, гүсурун мәһзһансы сәс вә ја сәсләрин дејилиши илә бағлы олдуғуну асаһлыгла мүәјјәнләшдирирләр.

Һәр һансы бир чүмлә морфоложи тәһлил олунаркән јазылышы әдәби тәләффүзүндән фәргли олан шәкилчиләрин гошулдуғу сөzlәрин тәләффүзүнү дә шакирдләрдән сорушурам. Мәсәлән, тутаг ки, морфоложи тәһлил үчүн белә бир чүмлә верилмишдир: **Нәркизин башчылыг етдији бригада пландан әләвә хејли памбыг топлады.**

Тәһлил пландан сөзүнә чатанда кәстәришимә әсасән шакирдләр ону орфоепик гајдада охујур, һәмин сөздәки — дан чыхышылыг һал шәкилчисинин — (нан) шәклиндә тәләффүз едилдијини сөјләјирләр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, морфолокијаһын тәдриси заманы

шакилчиләрин дејилиши илә бағлы гүсурлары мүтләг тәсһиһ етмәк лазымдыр. Мәсәлән, мәним шакирдләримдән бир чоһу фе'ли шәрт формасыны **алсон, кәлсән** кими тәләффүз едирләр. Гајданы кечәркән онун јерли дејилиш тәрзи илә мүгајясә апарыр вә сәһвин характерини шакирдләр өзләри мүәјјәнләшдирирләр.

Әдәби тәләффүз тә'лиминдә чалышмаларын ролу чоһ бөјүкдүр. Орфоепик чалышмаларын бир гисми јазылышла дүзкүн тәләффүзүн вә әдәби дејилишлә јерли диалектин фәрғли чәһәтләринин көстәрилмәсинә хидмәт едир. Белә чалышмаларын шәртиндә мән бунлары әсас тутурам: «Сөзүн јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәрғи изаһ един», «Сөзләрин јазылышы илә дүзкүн тәләффүзү арасындакы фәрғи нәдә көрүрсүнүз?», «Сөзләрдә тәләффүз олунмајан сәсләри көстәрин», «Верилмиш сөзләри јазын, тәләффүздә башга сәслә охунан һәрфләрин алтындан хәтт чәкин», «Охујун, сөзләрдәки сәс вә һәрфләрин мигдарыны көстәрин» вә с.

Шакирдләрә вердијим белә чалышмалардан бир нечәсини нүмунә көстәрәк:

Ч а л ы ш м а 1. Аи, ае, аә гоша сайтли сөзләрә аид мисаллар сөјләјин. Нүмунәләри јазын вә сонра дүзкүн тәләффүзлә охујун. Һәмин сөзләрин сәс вә һәрф тәркибини мүәјјәнләшдирин, онларын арасындакы фәрғи изаһ един.

Ч а л ы ш м а 2. Пионер, сеанс, мүәллим, театр сөзләрини әввәл јазылдығы кими, сонра исә дүзкүн тәләффүзлә охујун. Онларын јазылышы илә әдәби дејилиши арасындакы фәрғи изаһ един.

Ч а л ы ш м а 3. О илә јазылыб **а** илә дејилән сөзләрә аид бир нечә нүмунә көстәрин. Бу сөзләрдә **о** һәрфинин **а** илә охунмасынын сәбәбини изаһ един.

Ч а л ы ш м а 4. Човғун, довшан, нөвбә, новруз, лөвбәр, совғат, говурма, мөвсүм, төвбә, көврәк, дөвләт сөзләрини әввәлчә јазылдығы кими, сонра дүзкүн тәләффүзлә охујун. Онларын јазылышы илә дүзкүн дејилиши арасындакы фәрғи көстәрин.

Ч а л ы ш м а 5. Верилмиш сөзләри охујун, јазылышы дејилишиндән фәрғли оланлары сечиб јазып.

Хоккеј, комитә, ингилаб, кофе, консерв, Одесса, социализм, завод, образ, океан, гүввәт, тәјјарә, модел, чобан, фотомонтаж, агроном, футбол, апостроф, трактор, автобус, мавзолеј...

Ч а л ы ш м а 6. Мэгсэд, шафталы, зэнбил, нэглијјат, нөгтә автомобил, мäsдәр, шәнбә, мавзолеј, нөгсан, исти, магнитофон сүнбүл, мотор, күнбәз, битки сөзләрини тәләффүз гәјдалары әсасында группашдырын. Нәмин сөзләрин јазылышы илә дүз күн дејилиши арасындакы фәрги көстәрин.

Ону да гејд едим ки, IV синиф дәрслијинин фонетика бөл мәсиндәки чалышмаларын әксәријјәти (30-а гәдәри) чох доғру олараг дүзкүн тәләффүзлә јазылыш арасындакы фәргин иза ны мэгсәди илә верилмишдир.

Әдәби тәләффүзлә јерли диалект вә ади данышыг дилә тәләффүзү арасындакы фәргин өјрәнилмәсиндә дә чалышмалардан кениш истифадә едирәм. Нәр бир диалектин, еләчә дә данышыг дилинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри олдуғундан дәрсликдә бунлара аид хүсуси чалышмалар верилмәси, шүбһәсиз, мүмкүн вә мүнасиб дејил. Белә чалышмалары шивә шәраитиндә ишләјән мүәллимләрин өзләри тәртиб етмәлидирләр. Бу мэгсәдлә мүәллим, нәр шејдән әввәл, шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә хүсусијјәтләрини јахшы өјрәнмәли, типик сәһвләри фәргләндирә билмәлидир. Мән нәмин сәһә илә әлагәдар ашағыдакы типли чалышмалардан (чох заман карточкалардан) истифадә едирәм:

Ч а л ы ш м а 1. Мәшг-мешг, шәкил-шикил-шекил, гәзет-газет-гәзит, халча-хәлчә, абунә-әбунә, аслан-әслан кими тәләффүз шәкилләриндән һансылар әдәби дилдә дүзкүн сајылыр? Онларын алтындан хәтт чәкин.

Ч а л ы ш м а 2. Ики чүр дејилән ашағыдакы сөзләрин јазыдакы шәкли әдәби тәләффүздә дүзкүн сајылыр. Орфографија лүғәтинә бахыб нәмин сөзләрин дүзкүн дејилиши формасыны мүәјјәнләшдирин.

Гәбул-габул, һәја-һәја, гучә-күчә, пендир-пәндир, ајаг-әјаг, дарваза-дәрваза, нәһәјәт-ниһәјәт, гадаған-гәдәғән, үмүд-үмид, авам-әвам, савын-сабун, бырын-бурун, мазыт-мазут, бәхшиш-бахшиш, чәкич-чекич, тәгсир-тагсыр.

Әдәби тәләффүз тә’лиминдә орфоепик чәдвәлләрдән тез-тез истифадә едирәм. Белә чәдвәлләрдән бир гисми тәләффүзлә јазылышын, башга бир гисми исә јерли диалектин тәләффүз тәрзи илә дүзкүн дејилшин мүгајисәсини әјани шәкилдә апармаға имкан верир. Тәртиб етдијим нәмин чәдвәлләрдә ашағыдакы кими мәсәләләри әһәтә етмәјә диггәт јетирирәм.

Бә’зи сайтләрин узун тәләффүзү, мүхтәлиф гоша сайтли сөзләрин тәләффүзү, о илә јазылыб а илә охунан алынма сөз-

ләрнин дејилишини, бә'зи чинкилттили самитләрнин тәләффүзү, кар самитләрнин дејилишини, гоша самитли сөzlәрнин тәләффүзү, (иб), (чд), (ст), (шт) сәс бирләшмәләринин тәләффүзү, алыма сөzlәрдә вурғу, бә'зи грамматик формаларын тәләффүзү вә с.

Сөzlәрнин јазылышы илә дүзкүн дејилишинини орфоепик чәдвәл үзрә мугајисәсини мүхтәлиф формаларда апармағ мүмкүндүр. Икки нүмүнә көстәрәк.

1. Чәдвәлләрнин бә'зисиндә сөzlәрнин тәләффүз шәкли көстәрилмир; јазылышы орфоепик тәләффүзүндән фәргли олан сөzlәрнин (мәс: театр, фаиз, пионер, мүәллим, түфәнк, әпәмијјәт вә с) јалныз јазылы формасы верилир. Бу чүр чәдвәлләрә белә башлығ гојурам: «Бу сөzlәр јазылышындан фәргли тәләффүз олунур». Шакирдләр мүәллимин тәләби илә чәдвәли охујур вә һәмнин сөzlәрнин тәләффүз шәклини көстәрилләр.

2. «Дүзкүн јазын вә тәләффүз един» башлығи алтында тәртиб олунмуш чәдвәлләрдә сөzlәрнин әввәлчә дүзкүн јазылышы, гаршысында исә дүзкүн тәләффүзү верилир. Чәдвәлдәки биринчи сүтунун үстүндә «Белә јазылыр», икинчи сүтунун үстүндә исә «Белә дејилир» сөzlәри өз әксини тапыр.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

Һазырчаваб шаир

Һазырчаваблығи илә бүтүн Азәрбајчанда мәшһур олан бөјүк шаир Молла Пәнаһ Вағиф Шәки ханыны чох марағландырырды. Бир күн о, Гарабағ ханыны евинә гонағ чағырыр вә хаһиш едир ки, кәләндә вәзирини дә өзү илә бирликдә кәтирсин. Лакин Ибраһим хан мүәјјән сәбәб үзүндән гонағлыға кедә билмәдији үчүн Вағифи тәк көндәрир.

Вағиф Шәки ханынын сарајына чатанда хан ондан сорушур:

— Бәс Ибраһим хан һаны?

— Ханын вачиб иши олдуғу үчүн кәлә билмәди. Онун әвәзинә мән кәлмишәм.

Хан һисс едир ки, кәлән гонағ Вағифдир. Онун һазырчаваблығины јохламағ мәгсәдилә дејир:

— Јахшы, бәс о бојда Гарабағда бир адам јох иди ки, хан мәним јаныма сәни көндәрди?

Вағиф әһвалыны позмадан:

— Адам варды, онлары адам јанына көндәрди, мәни исә сизин јаныныза.

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРДӘ МЕТАФОРАЛАР

Мисир СӘФӘРОВ

В. И. Ленин алына АПИ-нин мүәллими

БӘДИИ әсәрләрин дили специфик хусуијјәтләрә малик олуб, образлылыг, эмоционаллыг вә с. кејфијјәтләринә көрә сечилир. Белә әсәрләр дилчә чох зәнкин вә рәнкарәнк олур. Бәдин әсәрләрин мүәллифи үслуби мөгсәддән асылы олараг дилдә мөвчуд олан бүтүн васитәләрдән өз гүввәси дахилиндә кениш истифадә едир. Бу дил васитәләри исә бәдин әсәрин дилиндә хусуи үслуби вәзифәләрә малик олур. Белә васитәләрдән бири дә мөчәзи нөвләриндән олан **метафорадыр**. (Бу сөз јунанча **көчүрмә** мә'насыны билдирир. Азәрбајчан дилиндә һәммин анлајышда истиарә сөзү дә ишләдилир.)

VII синифдә програма угул олараг «Бәдин тәсвир васитәләри, һаггында мә'луматын дәринләндирилмәси»ндән данышаркән метафора һаггында да мә'лумат веримәлидир. Бу мә'луматы нәзәри чәһәтдән даһа да кенишләндирмөк мөгсәдилә метафоранын үслуби ролундан данышмагы мөгсәдә мувафиг билдик.

«Метафора башга сөвләрлә чалашдырылдыгы заман, башга бир шеј, ја һадисәјә аид олан сифәт вә әләмәтләри өз үзәринә кечирән сөзә дејилир». (проф. М. Рәфили).

Елми әдәбијјатда бәдин тәсвир васитәси кими гијмәтләндирилән метафора, һәм дә чанлы данышыг дилинә аид олуб эмоционал-экспрессив характерә маликдир.

Метафора сәчијјәсинә көрә ики чүр олур: 1) үмумишләк метафора; 2) үслуби, јахуд поетик метафора.

Үмумишләк метафоралар сөзүн мөчәзи мә'насындан төрәјәрәк сабитләшир, бә'зән терминә чевриләрәк ишләдилир. Мәсәлән: **чајын голу, чәкмәнин бурну, дағын әтәји, чаггал, түлкү, илан** вә с.

Үслуби, јахуд поетик метафора исә сырф бәди дилин мәһсулудур. О, мувафиг бәдин әсәрдә әмәлә кәлир вә бәдин үслубун малы олараг галыр. Бәдин әсәрләрин дилиндә метафорадан кениш истифадә олунур. Јазычы сурәтин дахили аләмини ачмаг, охучуда мүәјјән эмоционал һиссләр доғурмаг, гыса, лакин мә'налы тәсвир, образ јаратмаг үчүн јери кәлдикчә метафорадан истифадә едир. Јазычы метафора васитәсилә һадисәнин, образын, тәсвир олунан объектин маһијјәтини бәизәтмә јолу илә даһа јығчам вә гыса шәкилдә әкс етдирир, әјани вә конкрет образ јаратмаға наил олур. Метафора бәдин әсәрин дилини ифадәли, образлы, мә'налы етмәклә јанашы, јазычынын фәрди бәдин үслубуну мүәјјәнләшдирмәкдә дә мүһүм рол ојнајыр. Бәдин әсәрдә оријинал метафора јаратмаг јазычыдан бөјүк бачарыг, фитри

исте'дал төлөб едир. Јалпыз белә кејфијјәтләрә малик олан сәнәтка-
рыи јаратдыгы метафоралар бөјүк тө'сир күчүнә малик олур. Сәнәт-
кар метафорадан бачарыгла истифаде етмәли, үслуби мәгсәдә ујғун
олашыны јаратмалыдыр. Әкс төгдирдә метафора алашылмыр, «сүйи,
думайлы чыхыр, образлылыг, ифадәлилик өзәзинә, бош тагтылтыдан
баһга бир шеј олмур» (М. Адиллов, Р. Раанын дили вә үслуби һаггыи-
да бә'зи гејдләр. «Азәрбајҗан» журналы, № 2, 1963, сәһ. 213.)

Јазычы метафорадан мүхтәлиф үслуби мөгамларда истифаде
едир. Мәсәләи, Мир Чолаал баһга өсәрләриндә олдуғу кими, «Бир
кәнчин манифести» повестиндә дә метафорадан үслуби мәгсәдә ујғун
олараг мөһәрәтлә истифаде етмишдир. Нүмунәләрә диггәт едәк.

Аслан, шир, пәләнк сөzlәри горхмазлыг, гочаглыг, чәсарәттилик
вә с. мә'наларда ишләнир. Мәсәләи: «Бу гоча кәнддә, — дејирди, —
едә чапан **асланлар** вар, даг ашырар».

Гышгырмаг, багырмаг сөzlәри инсана аид олан кејфијјәтләри
ифаде едир. Сәнәткар «багырмаг» сөзүнү гыша аид етмәклә, санки
тәбиәтин дә мәзлум Баһара дүшмән олдуғуну образлы бир диллә тәс-
вир етмиш вә беләликлә, гүввәтли метафора јаратмышдыр: «Күнаһ-
сыз бир мөхлуғун хәјалында чаңланаи бу сәси боғмаг үчүн гыш бүтүн
ишдәтилә **багырырды**».

Күлмәк сөзү дә инсана аиддир. Әсәрдә мүәллиф бу сөзә јени мә'-
на бермиш, јеничә гурулан Совет һөкүмәтинин инсанларда ојатдыгы
севинчин әкс-сәдасыны бәдин үмумиләшдирмә, образлы метафора илә
тәбии шәкилдә верә билмишдир. Мәсәләи: «**Һәјат күлүр, тәбиәт кү-
лүр**».

Мәзлум, фагыр, динмәз-сөјләмәз адамлар чох вахт **гузуја** бәнзә-
дилир. Бу сөз хитаб мә'насында ишләндикдә онун тө'сир күчү гат-гат
артыр. Мәһз буна көрәдир ки, јазычы «Баһар» хитабындан сонра
«мәләр гузум» метафорасыны да әләвә етмишдир ки, бу да әсәрин
тө'сир күчүнү, онун охучуда ојатдыгы һисси, һәјәчаны даһа да арты-
рыр. Мәсәләи: «Баһар, **мәләр гузум**, сән инди һардасан?» Әлбәттә, бу
нүмунәләрин сајыны артырмаг да олар.

Халг јазычысы Ә. Әбүлһәсән дә «Тамаша гарынын нәзәләри»,
«Достлуг галасы» вә б. әсәрләриндә үслуби мәгсәддән асылы олараг
метафорадан мөһәрәтлә истифаде етмишдир. Әдибин «Достлуг гала-
сы» епopeјасында дүшмәнин јыртычы тәбиәтини охучуја даһа габарыг
чатдырмаг үчүн метафорадан бол-бол истифаде олунмушдур. «**О ча-
навар** кәлиб бизим һәјәт-бачамыза сохулуб, ганымыза сусајыб, малы-
мыза гәсд едир. Бу күн ону нијә сағ-саламат бурахаг ки, сабаһ тәзәдән
бир дә кәлиб чанымыза дарашсын».

Көрүндүјү кими, јазычы гијмәтверичилик кејфијјәтинә малик
олан метафора васитәсилә дүшмәнин јыртычы тәбиәтини ачмыш, оху-
чуда она гаршы нифрәт һисси ојатмышдыр.

Метафора әдәби гәһрәманларын бир-биринә олан мүнәсибәтләри-
ни мүәјјәнләшдирмәкдә дә мүһүм рол ојнајыр. «Достлуг галасы» ро-
манындан сечилмиш нүмунәләрә диггәт едәк:

«О чыхандан сонра гоча арвад бир хејли гапыја бахыб, дәрин бир
аһ чәкәрәк:

— Бу **гудуз** олуб ки, — деди.

«— Атәш, атәш! Гочаглар, јумун бу **бајгушун** ағзыны».

«— Ах, кәртәнкәлә рәнкли **әгрәбләр!** Көр нечә ирәли чумурлар».

Бу чүмләләрдәки **гудуз, бајгуш, әгрәб** сөzlәри илә мүәллиф мән-

фи сурәтләре олан нифрәтнини, кинини, гәзәбини ифадә етмиш вә беләликлә, гүввәтли метафора јаратмышдыр.

Күл, чичәк, мешә, дәннз, су вә с. сөзләр бәди и әсәрләрин диллиндә үслуби мөгсәддән асылы олараг чанлы инсан кими тәсвир олу. нур. Бу сөзләрин ичәрисиндә **дәннз** сөзү хусусилә диггәти чәлб едир. **Дәннз** сөзү васитәсилә сәнәткар образлылыг јарадыр. Фикрин даһа тә'сирли, мә'налы верилмәсинә наил олу: «Инди бу дәннз Тапдығын көзү габағында сәрилиб гызмар јај күнәши алтында сакит-сакит јатырды»; «Дәннз **пычылдајыр**, онлар исә сусурдулар».

Јатмаг вә **пычылдамаг** инсана аид олан кејфијјәтләрдир. Сәнәткарын бу кејфијјәтләри дәннзә аид етмәси гүввәтли метафора јаратмаг мөгсәдилә әлагәдардыр.

Күнәш, ај вә **улдуз** вә с. кеј чисмләринин адларыны билдирән сөзләрдән инсандакы мүсбәт кејфијјәтләри даһа габарыг вермәк үчүн истифадә едилир. Бу сөзләрин дахили тәбиәтиндәки үлвелик, учалыг сөз сәнәткарларынын диггәтини һәмишә чәлб етмишдир. Истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы әдәбијјатымызда јүксәк инсани кејфијјәтләр сәма чисмләри илә мугәјисә едилмишдир. «Достлуг галасы» романынын диллиндә дә бу метафоралардан кениш истифадә едилмишдир.

Күн сөзү азадлыг, хош кәләчәк мә'насында ишләнмишдир. Мәсәлән: «—Әһәд, јәгин, бир кечә јатыб јухуда кәрәчәк ки, барышыг олуб.

—Аһ, һаны о күн?!»

Ов сөзү семантика чәһәтдән һејван вә гуш адлары илә әлагәлидир. Һәмин сөз үслуби мөгамындан асылы олараг гүввәтли метафора јарадыр. Буну әсәрдән көтүрдүјүмүз ашағыдакы нүмунәдә ајдын көрмәк олар:

«О, тәләни гурмушду: **ов** дүшәчәкдими? — Чума буну билмириди».

Нүмунәдә верилмиш **ов** метафорасы үслуби мөгамында тамамилә јериндә ишләнмишдир. Авам вә садәләвһ Чаны кишини Вәтән ханни Чума алдадараг өз тәрәфинә чәкмәк истәјир. Сәнәткар **ов** метафорасы илә тәләдән хәбәри олмајан гушла Чаны кишинин тәлеји арасында бир ујғунлуг көрмүш вә **ов** метафорасы илә буну образлы шәкилдә тәсвир етмишдир.

Тәбиәт һадисәләринин адларыны билдирән **фыртына, зәлзәлә, гар, човғун, боран, күләк, туфан, јел** вә с. сөзләр гүввәтли метафоралардан олуб, ис, ағыр, әзијјәтли күн вә с. мә'наларында ишләнир. **Туфан** сөзү мұһарибә, дөјүшүн кетдији, баш вердији јер, чәһә вә с. мә'наларда ишләнир. Мәсәлән: «Лакин Кәрәм һеч нәјә бахмыр, бу **туфанын** ичиндән кечәрәк өзүнү сусмагда олан пулемјота јетирмәјә тәләсирди». **Од** сөзү дә һәмин мә'наларда ишләнир. Мәсәлән: «Чәб-һәјә јола дүшәндән сонра Гуламын бирчә фикри, јеканә арзусу өзүнү горумаг, бу **одун** ичиндән сағ-саламат гуртара билмәк иди».

Инсандакы мүсбәт кејфијјәтләри: гочаглыг, мәрдлик, чәсарәт, горхмазлыг вә с. верә билмәк үчүн тарихи вә әфсанәви шәхсијјәт адларындан истифадә олунур. Белә шәхсијјәт адларындан **Фәрһад, Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби** вә б. көстәрмәк олар.

Әдәбијјатда бир ән'әнә шәклини алараг, ишләдилән бу метафоралардан «Достлуг галасы» романында да кениш истифадә едилмиш.

дир. Мәсәлә: «Көҗәң, Корголу илө башладыгы сөнбөти көсиб, тракторчуја доңду».

Духарыда деңилонлөрдөп ајдын олур ки, метафора гүввөтли бәдии төсир вәситәси олүб кенши үслүби имканлара маликдир. Метафора јазычынын өлнидө о замаң гүввөтли төсир вәситәсинө чеврилир ки, бәизәдиләи объектлөр арасында долајы бағлылыг олсун, факт бу әлаҗәни сүбүт едө биләни. Мәһз бундан сонра јазычынын јаратдыгы метафора гүввөтли емоционал-експрессив төсир күчүнө малик олур.

БӘДИИ ҮСЛҮБ ҺАГГЫНДА

Вилајәт ГУЛИЈЕВ

Азәрбајҗан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат
Институтунун елми ишчиси

МҮАСИР совет әдәбијјатшүнаслыгында бәдии үслүб проблеминә олан марағ кетдикчә артыр. Бу, тәбии вә ганунаујғун һалдыр; чүнки үслүбун өјрәнилмәси бир тәрәфдән бәдии әсәрин естетик бүтөвлүјүнү көрмәјә, дикәр тәрәфдән исе әдәби процесин үмуми инкишаф ганунаујғунлуғларыны ашкара чыхармаға имкан јаратдыр.

Бу күн бәдии үслүбларь (әдәби-нәзәри фикрин диггәт мәркәзиндә дајанан шаир вә јазычылардан бир чохунун јарадычылыгы орта мәктәбдә тәдрис олунур. Шакирдләрин естетик зөвгүнүн формалашмасында, онлара бәдии әсәрләри мүстәгил сурәтдә анламағ вә тәһлил етмәк габилијјәтинин ашыланмасында орта мәктәбдә тәдрис олунан һәмин шаир вә јазычыларыны јарадычылыгы үслүбларьнын өјрәдилмәси хүсуен әһәмијјәтә маликдир.

Тәбиндир ки, орта мәктәбин әдәбијјат програмында бу вә ја дикәр јазычынын үслүбуну бүтүн долғунлуғу, чохчәһәтлилији илә өјрәтмәк тәләби ирәли сүрүлмүр. Чүнки үслүбун әдәби-естетик категорија кими, әдәбијјатшүнаслыг бахымындан тәһлили әдәбијјатын ајры-ајры инкишаф дөврләри вә нүмајәндәләри һаггында үмуми мә'лумат вермәји нәзәрдә тутан орта мәктәб програмынын имканы харичиндәдир. Әкәр әдәбијјатшүнаслыг һәр һансы бир јазычынын бәдии үслүбуну онун бүтүн јарадычылыгы әсасында мүәјјәнләшдирисә, орта мәктәб тәдриси буну һәмин јазычынын әсасән бир әсәринин тимсалында көстәрмәји тәләб едир. Мүәллим өјрәнилән шаир, јахуд јазычынын идеја-бәдии вә сәнәткарлыг чәһәтдән ән мүкәммәл бир әсәринин тимсалында јалныз һәмин

сәнәтکارа хас олан фәрди үслуб кејфијәтләрини кәстәрмәлдир. Бу вәзифәнин мүвәффеғијәтли һәлли исә биринчи нәв- бәдә һәр бир мүәллимлән «бәдии үслуб» анлајышынын мәһи- јәтини дүзкүн баша дүшмәји вә ону конкрет шәкилдә ша- кирдләрә чатдырмағы тәләб едир.

Һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, сон 20 йә- әрзиндә далбадал бир нечә дискуссия доғурмуш «үслуб» проб- леми әдәбијатшүнаслыгда һәләлик гәти һәллини тапмајан вә мүхтәлиф фикир ајрылыгларына сәбәб олан нәзәри ани- јышлардандыр. Бу анлајыш индинин өзүндә дә мүхтәлиф шә- килдә шәрһ едилир; бә'зиләри үслуб дејәндә һәр һансы бәт- јазычынын јарадычылығына хас олан өзүнәмәхсуслуғу, онун бәдии ифадә принципләрини вә үсулларыны нәзәрдә тутур- дикәрләри исә бу категоријанын сәрһәдләрини һәддиндән а- тыг кенишләндирәрәк ону әдәби чәрәјанлар шәклиндә иза- едирләр. Әдәби фикрин инкишафынын ајры-ајры мәрһәлә- ләриндә үслубу јарадычылыг методу илә ејвиләшдирмәк һә- ләрына да тәсадүф олунмушдур. Мүасир совет әдәбијатшү- наслығында үслуб «јазычынын бүтүн јарадычылыг фәалијәти боју мејдана чыхан әсас идеја-бәдии хүсусијәтләрин (идеја, мөвзу, характер, дил) вәһдәти»¹, «јазычынын әсәрләринин дилиндә, композисиясында, идеја мәзмунунда әкс олунан иде- ја-бәдии хүсусијәтләрин өзүнәмәхсуслуғу»,² «бу вә ја дикәр ја- зычынын мөвзу, идеја мәзмуну, жанр вә дил өзүнәмәхсуслу- гунда тәзаһүр едән идеја-бәдии мәчмусу»³ кими шәрһ едилир. Көрүндүјү кими, үслуба даир јухарыдакы мүлаһизә- ләрин һамысында үмуми, бирләшдиричи бир чәһәт вардыр— бу да үслуба даһа чоһ әсәрин идеја-бәдии хүсусијәтләре- нин вәһдәти вә јазычынын сәнәткар өзүнәмәхсуслуғу шәкли- ндә јанашмагдан ибарәтдир. Үслубун бу шәкилдә шәрһи кәс- тәрир ки, мүәллим, илк нөвбәдә, тәдрис олунан јазычынын бүтүн әсәрләрини бир-бири илә алағәләндирән даһили мә- тиги, ону башга сәнәткарлардан фәргләндирән спесификлијә шакирдләрә изаһ етмәлидир.

Јазычынын үслубу онун кечдији сәнәт јолу илә сых су- рәтдә алағәдардыр. Буна көрә дә орта мәктәбдә тәдрис ет- лән сәнәткарын јарадычылыг үслубу јалныз програм матер-

¹ Л. Тимофеев. Основы теории литературы. М., 1959. стр. 369.

² Г. Абрамович. Введение в литературоведение. М., 1978. стр. 279.

³ В. Сорокин. Теория литературы. М., 1960, стр. 249.

алынын сонунда вэ декларатив шәкилдә дејил, онун бүтүн ја-
радычылығы вэ биографијасы илә сых әлагәли сурәтдә изаһ
олунмалыдыр. Белә олдугда шакирдләр «Данабаш кәндинин
әһвалатлары», «Мейман» вэ с. әсәрләрин үслуб бахымындан
жазычынын јарадычылығында тутдуғу јери конкрет шәкилдә
мүәјјәнләшдирә биләрләр.

Һәр бир бөјүк сәнәткар өз јарадычылығында фәрдибир,
һеч кәси тәкрар етмир. Бу фәрдилик, һәр шејдән әввәл, онун
өз әсәрләри үчүн сечдији материалда, бу материалын бәдии
чәһәтдән ишләнмәсиндә, јаратдығы характерләрдә, истифадә
етдији тәсвир васитәләриндә, нәһајәт, онун әсәрләринин ди-
линдә өзүнү бүрузә верир. Јазычы нә барәдә јазырса-јазсын,
һәмишә бир сәнәткар кими онун өзүнәмәхсуслуғу, фәрдилији
һисс олунур.

Бәс јазычы үслубунун әсас хүсусијјәтләри нечә мүәјјән-
ләшдирилир? Бунун үчүн бәдии әсәр бүтөв бир вәһдәт һалын-
да кәтүрүлмәли вэ онун ајры-ајры компонентләри (идеја-
бәдии мәзмуну, сүжети, композисијасы, гәһрәманларын сә-
чијјәси, онларын типикләшдирмә үсуллары, бәдии дилин хү-
сијјәтләри) әтрафлы өјрәнилмәлидир. Шакирдләрин тәһлил
просесиндә јарадычылығыны изләдикләри јазычынын бәдии
өзүнәмәхсуслуғуну дәрк етмәси олдугча вачибдир; әкс тәг-
дирдә онлар нә әдәби һадисәләрин социал мәнасыны, нә об-
разларын типиклијини, нә дә јазычынын сәнәткарлыг хүсу-
сијјәтләрини баша дүшә биләрләр. Мәлүм мәсәләдир ки, әдә-
бијјат нәзәријјәсинин үмуми анлајышлары илә әтрафлы та-
ныш олмадан јазычынын јарадычылыг фәрдилијини, бәдии
тәсвир мәһарәтини, эпоханын әзәмәтли һадисәләрини тәкрар-
сыз образларда чанландырмаг усталығыны мүәјјәнләшдирмәк
чәтиндир. Дикәр тәрәфдән, тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр
ки, индинин өзүнә гәдәр орта мәктәб дәрсликләриндә үслуб,
јарадычылыг методу, социализм реализми, әдәбијјатын пар-
тијалылығы вэ хәлгилији кими нәзәри проблемләр өз дол-
ғун әксини тапмајыб, бу терминләрин изаһы о гәдәр дә
анлашығлы дејил, мүвафиг мисалларла мөһкәмләндирилмир
вэ бунун да нәтичәсиндә чәтин гавранылыр. Шакирдләр бә-
дии әсәрләрин конкрет тәһлили просесиндә бу анлајышлары
тәтбиг етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Әслиндә исә мәһз әдәбиј-
јат нәзәријјәсинин, еләчә дә онун әсас анлајышларындан би-
ри олан үслуб проблеминин дүзкүн, елми чәһәтдән әсасланды-
рылмыш шәрһи орта мәктәб шакирдләринә истәр ингилаба

геләрки әдәбијјатымызда, истәрсә дә Азәрбајчан совет әдәбијјатында истәдадларын чохлуғу вә өзүнәмәксуслуғу, ајры ајры јазычыларын кечдији сәнәт јолунун мүрәккәблији һаггында әтрафлы мәлумат верә биләр.

Сон дәвр совет әдәбијјатшүнаслығынын һаилијјәтләри әдәбијјат нәзәријјәсинин бир сыра мүрәккәб аңлајышларыны вә онларын орта мәктәбдә тәдриси заманы ортаја чыхан чәтишликләри дәф етмәјә имкан јарадыр. Бәдии үслуб һаггында, бәдии әсәрләрин форма вә мәзмун вәһдәти зәмининдә тәһлили барәсиндә мејдана чыхан марағлы елми-нәзәри әсәрләр тәдрис методикасына да өз имканларыны кенишләндирмәјә имкан вермиш, әсл елми, марксист-ленинчи әдәбијјатшүнаслығ әсасында бу фәнлә бағлы проблемләри аращдырмаға шәраит јаратмышдыр. Өлкәмизин бир сыра танымыш әдәбијјат методистләри фәрди јазычы манерасыны, јарадычылығ үслубларыны өјрәнмәјә имкан верән еффеktiv бәдии тәһлил үсуллары ишләјиб һазырламыш, шакирдләрин естетик инкишафы үчүн үслуб аңлајышынын (кениш шәкилдә) әһәмијјәтини үзә чыхармышлар.

Бәдии үслубун орта мәктәбдә өјрәнилмәси проблеми әдәбијјаты вә инчәсәнәти дәрк етмә мәдәнијјәтинин јүксәлмәси илә сых әлағәдардыр. Шакирдләр һәр һансы бир бәдии әсәрин әсл дәјәрини, онун ифадә етдији фикирләрин, һисс вә дүшүнчәләрин дәгиг гијмәтини јалныз о заман верә биләрләрки, онлар әсәрдәки бәдии фикрин, идеја мәзмунунун, онун образлар әләми, сүжет хәтти, дили вә интонасијасынын структуру илә сых бағлылығыны, гаршылығлы әлағәсини мүшаһидә едә билсинләр. Ајдындыр ки, јухарыда дедијимиз кими, бәдии әсәрләрин үслуби хүсусијјәтләрини ашкара чыхармағ, еләчә дә үслубун өзүнү бир систем һалында дәрк етмәк үчүн бәдии әсәрин форма вә мәзмун вәһдәтинин тәһлили Азәрбајчан әдәбијјатыны тәдрис едән һәр бир орта мәктәб мүәллиминин педагожи фәалијјәтиндә әсас шәртдир. Јалныз бу јолла тәдрис едилән јазычыларын јарадычылығынын фәрди үслуби хүсусијјәтләри ашкара чыхарыла биләр. Форма илә мәзмунун гаршылығлы әлағәләриндән бәһс едән мүәллим онларын ичтимаи мүбаризәнин конкрет-тарихи шәраитдән, јазычынын социал-естетик идеалларындан, һабелә онун әдәби истәдадындан асылылығыны көстәрә биләр. Бу исә өз нөвбәсиндә шакирдләрдә мүәјјән тарихи дәврүн вә ичтимаи идејаларын үс-

лубда нечэ экс олунмасы һаггында тәсәввүр доғурар. Ч. Чаббарлынын јарадычылыг үслубу онун јазыб-јаратдыгы дөврлә — көһнәнин сүр'әтлә өз мөвгеләриндән кери чәкилдији, јенинин чошгун вә тәрәгги мәрһәләсинә гәдәм гојдуғу 20 — 30-чу илләр совет варлыгы илә сых әлағәдардыр. Лакин онун үслубуну фәрдиләшдирән, Ч. Чаббарлыны бу дөврдә јазыб-јарадан дикәр сәнәткарлардан фәргләндирән әсас хүсусијјәт бөјүк драматургун өз мөвзусуну тапмасы вә һәмин мөвзуну идеја-бәдин чәһәтдән өзүнәмәхсус шәкилдә гәләмә алмасыдыр.

Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән мә'луматларын ардычыллыгы вә системлилији сәјәсиндә бәдин үслубун әсас элементләрини гаврајан шакирдләр мүстәгил сурәтдә охудуглары әсәрләрдә үслуби мүхтәлифлијин сәбәбләрини арашдыра, бу вә ја дикәр јазычынын фәрди үслубундакы апарычы мејлләри ашкара чыхара биләрләр.

Бәдин үслубун өјрәнилмәси илк нөвбәдә јазычынын дүнјакөрүшүнүн, онун тәсвир етдији идејалар аләмнин өјрәнилмәси илә сых әлағәдардыр. Неч бир сәнәткар варлыгы сәдәчә олага тәсвир етмир, мүәјјән социал фикрә, өзүнүн дә дахил олдуғу синфин идеолокијасына әсасланага варлыгын объектив ин'икасыны бәдин әсәрләрдә әкс етирир. Јазычынын бу вә ја дикәр ичтимаи мүһитдәки јери јалныз онун тәһсили, тәрбијәсилә дејил, чәмијјәт һаггындакы зиддијјәтләри, идеја тоггушмаларыны нечә дәрк етдији вә өз јарадычылыгында нечә әкс етирдији илә мүәјјәнләшдирилир. Беләликлә јазычынын дүнјакөрүшү бир тәрәфдән ајрыча бир фәрдин, онун өзүнәмәхсус фикирләринин, һисс вә дујгуларынын инкишафынын нәтичәсидир вә бунунла әлағәдар олага бурада интим, шәхси истәкләр үстүнлүк тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән ичтимаи инкишафын мүәјјән ганунчулуларынын дәрки, чәмијјәтин һәјаты үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едән мүхтәлиф проблемләрин бәдин әсәрләрдә гојулушу вә һәлли јазычы дүнјакөрүшүнүн һәм дә объектив, реал варлыгла сых әлағәсини көстәрир, онун сәнәтдә јери вә јарадычылыг үслубу һаггында мүәјјән тәсәввүр јаранмасына көмәк едир. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә һәр бир сәнәткарын јарадычылыгында чәмијјәт һәјатынын мүәјјән тәрәфләринин, мүәјјән хүсусијјәтләринин тәсвиринә мараг артыр. Јухарыда дедикләримизи јекунлашдырага белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, јазычынын фәрди үс-

лубунун формалашмасында онун өзүнәмәхсус һәјат тәһрүбәси, исте'дады, архаландығы әдәби-бәди ән'әнәләр вә мүтәрәт-ги јарадычылыг методу мүһүм јер тутур. Ч. Чаббарлы, С. Рүс-тәм, С. Вурғун, С. Рәһимов, М. Һүсејн, М. Ибраһимов кими әдәбијјата өз мөвзусу, өз сурәтләр аләми илә кәлән јазычы, ша-ир вә драматургларын фәрди јарадычылыг үслублары мәнә-јухарыда көстәрдијимиз амилләрин тә'сири алтында, социа-лизм реализми методунун сәнәткара вердији үстүнлүкләр са-јәсиндә формалашмышдыр.

Орта мәктәбдә тәдрис олуан јазычы, јахуд шаирин ја-радычылығында типиклији, үслуби тәкрарсызлығы шакирд-ләрин ашкара чыхара билмәси үчүн һәмин сәнәткарын да-им мүрачиәт етдији тәсвир предметләрини, характерләр топ-лусуну мүәјјәнләшдирмәк дә үслубун өјрәнилмәсиндә әсас шәртләрдән биридир. Јазычы јаратдығы һәр бир бәди об-разда типик чизкиләр әкс етдирир, бу образлар бүтөвлүкдә әсәрин гајәсинин, онун идеја-бәди хүсусијјәтләринин да-шыјычысына чеврилирләр. Бәди образлар ичтимаи һәјат га-нунаујғунлуғларынын ифадәчисидирләр; ејни заманда һәмин ганунаујғунлуғлара сәнәткар мүнәсибәти өз бәди ифадәсини образларда тапыр. Бу образлар васитәсилә јазычы бүтүн јарадычылығы илә хидмәт етдији идејалары тәчәссүм етди-рир. Шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, бәди образ ја-ратмаг үчүн стандарт схем јохдур. Һәр бир јазычы гаршысы-на гојдуғу идеја-естетик принципләрдән чыхыш едәрәк бә-ди образ јарадыр. Образа јазычы мүнәсибәтинин бу мүхтә-лифлији өз тәзаһүрүнү илк нөвбәдә һәмин јазычыларын үс-лубунда тапыр. Беләликлә, сәнәткарын образлар аләминдән данышаркән әсас е'тибарилә шакирдләри типикләшдирмә үсуллары илә таныш етмәк, типикләшдирмәни шәртләндирән амилләри өн плана чәкмәк лазымдыр. Бу исә өз нөвбәсиндә јазычынын гәләмә алдығы мөвзуларын, јаратдығы характер-ләрин тәбиәтини, бәди мәнтигини баша дүшмәјә көмәк едир.

Әдәби дил вә онун элементләринин функционал әһәмијјә-тини шакирдләрин баша дүшмәси дә бәди үслубун өјрәнил-мәсиндә мүһүм шәртләрдәндир. Чүнки әдәбијјата јени мөвзу-лар, идејалар, образлар кәтирән һәр бир јазычы өзүнүн иде-ја-бәди мөвгејиндән әсәрин үмуми руһундан истигамәт-ләнәрәк Азәрбајчан дилинин лексик, фразеоложи вә синтактик зәнкинликләриндән истифадә едир. Буна көрә дә һәр бир ор-

та мектәб шакирдннн бәднн мәтн үзәрндә мушаһидәси С. Вурғунун поезија дилннн С. Рүстәмнн поезија, С. Рәһимовун нәср дилннн М. Нүсејнн нәср, Ч. Чаббарлынын драматуркија дилннн М. Ибраһимовун драматуркија дилндән әсаслы сурәтдә сечилдијини ашкара чыхара биләр. Бәднн дилдәки бу фәргләр һәмнн јазычыларын үслубларындакы фәргнн бир тәзалүр формасыдыр. Јазычынын бәднн дилндә өзүнү көстәрән спесификлијин арашдырылмасы, онун үмумхалг дилндән сөзләр сечиб әдәбијјата кәтирәркән архаландығы принципләрин мүәјјәнләшдирилмәси шакирдләрә орта мектәбдә өјрәндикләри әсәрләрин үслуби мүхтәлифлијини даһа ајдын сурәтдә дәрк етмәјә имкан јарадар.

Сәнәткарын фәрди јазы тәрзи јалныз мувафиг сөзләрин сечилмәси, лүгәт тәркибиннн мүхтәлиф јолларла зәнкинләшдирилмәси илә мәндулашмыр. Јазычынын үслуби мөвгеји өзүнү даһа чох билаваситә һәмнн јазычынын әдәбијјата кәтирдији бәднн тәсвир васитәләриндә бүрузә верир. Һәр бир јазычынын үслуби орижиналлығыны ашкара чыхармаг үчүн онун мүрачиәт етдији епитетләрин, мүгајисәләрин, бәнзәтмәләрин өјрәнилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Орта мектәбдә бәднн әсәрләрин тәһлили просесиндә бу вә ја дикәр конкрет бәднн тәсвир васитәләриннн ифадә етдији мәннаны, онун мүәллиф нитгиндәки әсас хүсусијјәтини, сүжетин инкишафында вә әсәрин естетик дәркиндә ојнадығы ролу ашкара чыхармаг олдуғча вачибдир. Лакин, јалныз ајрылығда көтүрүлмүш бир бәднн тәсвир васитәсиннн, мәсәлән, дејәк ки, бәнзәтмәннн көмәји илә јазычынын бәднн үслубу һаггында, онун јарадычылығынын идеја-бәднн хүсусијјәтләри һаггында фикир јүрүтмәк јанлыш оларды. Чүнки сәнәткарын бәднн тәсвир васитәләриннн өзүнәмәхсуслуғу, ролу вә әһәмијјәти илк нөвбәдә һәмнн тәсвир васитәләриннн вәһдәти илә характеризә олунар. Һәр бир јазычынын фәрди зөвг вә усталығы, онун бәднн үслубунун әсас хүсусијјәтләри мәнз бу вәһдәтдә ашкара чыхыр.

Үслуби фәрдиликдән бәһс едәркән сәнәткарын сүжет вә композисија гурмаг мәнһарәтини дә јаддан чыхармаг олмаз. Лакин орта мектәбдә әдәбијјат програмы јазычынын бүтүн јарадычылығ јолуну әһатә етмәдијиндән онун јалныз ајрылығда көтүрүлмүш бир әсәрини композисија бахымындан тәһлил етмәк олар.

VIII — X синифләрдә шакирдләр мүхтәлиф фәрди үслуб-

лара малик олан жазычыларын жарадычылыгы илэ таныш ол-
маг имканы элдэ едирлэр. Бэди эдэбијјатын өјрөнилмэси
бу мэрһэлэдэ чэмијјэт һэјатынын ишкишаф ганунаујгуилуг.
лары илэ сых элагэдэ апарылдыгындаи жазычынын өз дөврү-
нүн ичтимаи вэ эдэби мүбаризэлэриндэ иштиракы, онун иде-
ја мөвгеји һаггында шакирдлэр даһа чох мә'лумат элдэ едир-
лэр. VIII — X синифлэрдэ эдэбијјат нэзэријјэсиндэн верилэн
билик эсасында шакирдлэр жазычы лабораторијјасынын даһа
чох еирлэри илэ таныш олур, онун тәһкијэ тэрзини, тип ја-
ратмаг үсулууну, бэди тэсвир васитэлэрини даһа мүкэммэл
сурэтдэ анлајырлар. Бүтүн булар сүбүт едир ки, бу дөврдэ
шакирдлэр тэдрис олунаи эсэрлэрин бэди хүсусијјэтлэри һаг-
гында сэрбэст мүһакимэ јүрүдэ билэрлэр.

Сабирин чэсарэтли новатор үслубу илк нөвбэдэ онун өз
дөврүнүн чагырышына чавабы иди. Чавидин бэди үслубун-
дакы јад элементлэр шаирин мүөјјөн мүддэт эрзиндэ Түрки-
јэ мүһити илэ сых бағлылыгындаи ирэли кэлирди. Һэлэ ки-
рини мәшгэлэсиндэ мүэллим жазычынын јашајыб-јаратды-
гы дөврүн характери, эсэрлэриндэ галдырдыгы проблемлэ-
рин ичтимаи мүһитлэ элагэси, онун мүасирлијэ мүнасибэти,
мүрачнэт етдији мөвзулар һаггында этрафлы мә'лумат вер-
мэлидир. Бүтүн булар исэ үслуби тәһлил үчүн зэмин һазыр-
лајыр. Мүэллим фәрди изаһатла јанашы, өјрөнилэн эсэрин
бэди үслубу үзэриндэ ишлэмэк үчүн шакирдлэрэ мүстэгил
тапшырыглар да верэ билэр. Мэсэлэн, С. Вурғунун һэјат вэ
жарадычылыгыны тэдрис едэркэн мүэллим шакирдлэрэ ша-
ирин бир эсэри эсасында онун бэди мөвгејини мүөјјөнләш-
дирмэји, ше'рлэриндэ портрет, јахуд пејзаж өзүнэмэхсуслуг-
ларыны ашкара чыхармағы, бу вэ ја диқэр ше'рин ритм вэ
интонасија зәнкинлијини арашдырмағы, халг жарадычылы-
гындаи истифадэ имканларыны вэ поетик дилин хүсусијјэт-
лэрини өјрөнмэји тапшыра билэр.

Бэди үслуб элементлэринин гаршылыгы асылылыгыны
вэ элагэсини баша дүшмэк, жазычы жарадычылыгынын фәрди
характерини ачмаг јалныз бэди эдэбијјат үзэриндэ арды-
чыл вэ системли иш сајэсиндэ мүмкүн ола билэр. Бу иш про-
сеси исэ өз нөвбэсиндэ шакирдлэрдэ мүөјјөн эдэби-нэзэри
анлајышларын формалашмасына, онларда бэди эсэри мүс-
тэгил тәһлил едэ билмэк вәрдишинин јаранмасына көмөк
едир.

«КИЗЛИ БАКЫ» РОМАНЫ БАГГЫНДА

Фәридә ВӘЗИРОВА

С. М. Киров ад. АДУ-нун досенти, филолокија елмләри
намизәди

А ЗӘРБАЈЧАНЫН көркәмлі язычысы вә ичтимаи хади-
ми, совет әдәбијјатынын илк классикләриндән бири Мәм-
мәд Сәид Ордубадинин зәнкин, чохчәһәтли јарадычылы-
ғында романлары хүсуси јер тутур. «Думанлы Тәбриз», «Киз-
ли Баки», «Дөјүшән шәһәр», «Гылынч вә гәләм» кими кениш
јајылмыш тарихи романлары илә әдәби нәсримизи зәнкин-
ләшдирмиш, Азәрбајчанда тарихи роман нөвүнүн баниси ол-
мушдур.

Әдәбијјатымызда тарихи-ингилаби романын илк нү-
мунәләрини дә Ордубади јаратмышдыр. «Кизли Баки» рома-
нынын бу мәнада әдәбијјатымызын тарихиндә хүсусән бә-
јүк ролу вә мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Бу роман илә М. С.
Ордубади Азәрбајчанда Коммунист Партијасынын кечдији
шанлы мүбаризә јолуну ишыгландыран тарихи романлар сил-
силәсини јаратмаға башлады вә өзүндән сонра һәмин мөвзу-
да јазан јазычыларымыз үчүн јол ачды.

Үмумијјәтлә, М. С. Ордубади бүтүн зәнкин јарадычылығы
илә халгымызын тарихи кечмишини, гәһрәманлыгларыны,
инкишаф вә азадлыг мүбаризәләри јолуну ардычыл оларағ
бәдни әсәрләрдә чанландырмаға чәһд көстәрән, бу сәһәдә ми-
силсиз наилијјәтләр әлдә едән сәнәткарларымыздандыр. Әдиб
өзүнүн тарихи, тарихи-ингилаби нөвлү романлары илә хал-
гымызы кениш миғјасда таһытмаға көмәк көстәрмишдир.

Мәшһур совет јазычысы Н. Тихоновун дедији кими, «Ор-
дубадинин әсәрләрини охудугдан сонра истедадлы Азәрбај-
чан халгы, онун ингилаби мүбаризә јолу барәдә кениш тәсәв-
вүр әлдә етмәк мүмкүндүр».

Әдибин «ингилаб салнамәчиси» адландырылмасы тәсаду-
фи олмајыб, мәһз ингилаби мөвзуја ардычыл олараг мұрачи-
әт едәрәк гүјмәтли әсәрләр јаратмасы илә әлагәдардыр. Һә-
мин әсәрләр ичәрсиндә «Кизли Бакы» романы диггәти даһа
чох чәлб едир.

1940-чы илдә Москвада кечирилән Азәрбајчан әдәбијја-
ты декадасы күнләриндә В. И. Ленин адына Һәрби-сијаси
Академијада көрүш кечәсиндәки мә'рузәсиндә Азәрбајчан
әдәбијјатынын сон наилијјәтләриндән бәһс едәркән Сәмәд
Вурғун демишдир: «Совет һөкүмәтинин 20 или әрзиндә Азәр-
бајчан әдәбијјаты бир сыра Үмумиттифаг әһәмијјәти олан ја-
зычылар тәрбијә етмишдир. Совет дөврүнүн бөјүк драматур-
гу Чәфәр Чаббарлы белә шәхсијјәтләрдәндир. О, бизим үчүн
драматуркија сәнәтинин «Од кәлини», «1905-чи илдә», «Севил»,
«Алмас», «Јашар» вә саирә кими ән јахшы нүмунәләрини го-
јуб кетмишдир. «Думанлы Тәбриз», «Кизли Бакы», «Дөјүшән
шәһәр» кими чохчилдли романларын вә бшага әсәрләрин ав-
тору мәшһур коммунист јазычы Ордубади белә јазычылар-
дандыр...».

Һәмин мә'рузәдән 40 ил сонра, 1980-чи илин октябры-
да Совет јазычыларынын «Халгларын достлуғу—әдәбијјатла-
рын достлуғу» девизи алтында Бакыда кечирилән Үмумитти-
фаг конфрансында Һ. Ә. Әлијев јолдашын мә'рузәсиндә әдәбиј-
јатымызын диқәр наилијјәтләри илә јанашы, «Кизли Бакы»-
нын вә үмумән Ордубадинин тарихи-ингилаби романларынын
әһәмијјәтиндән дә бәһс олунар. Һ. Ә. Әлијев јолдаш әдәбијја-
тымызда халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејалары-
нын ин'икасындан данышаркән демишдир: «Сәмәд Вурғун со-
вет халгларынын сарсылмаз достлуғуну ган гоһумлуғундан
јахын гардашлыг адландырмашдыр. Мәммәд Сәид Ордубади-
нин «Кизли Бакы» романында вә башга тарихи-ингилаби
романларында бөјүк мәгсәд вә ингилаби идеаллар әтрафында
бирләшән Азәрбајчан фәһлә синфинин сарсылмаз бејнәлми-
ләл јекдиллијинин мәнбәләри көстәрилмишдир. Чәфәр Чаб-
барлынын «1905-чи илдә» пјесиндә пролетар бејнәлмиләлчили-
ји мөвзусу бөјүк гүввә илә сәсләнир».

Көрүндүјү кими, һәјаты вә фәалијјәти илә халга бағлы
олан сәнәткарлар, јүксәк арзулар, бөјүк идеаллар, азадлыг,
вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик кими нәчиб кејфијјәтләр
ашылајан сәнәт әсәрләри заман кечдикчә јаддан чыхмыр, өз

бәдһи вә тәрбијәви әһәмијјәтини, мүәсирлијини сахлајараг
јени-јени нәсилләрә хидмәт едир.

Бир нечә кәлмә «Кизли Бақы»нын јазылма тарихи барә-
дә. 1920-чи илләрин икинчи јарысындан совет әдәбијјатында
тарихи мөвзуларә мејл артмаға башлады. Јазычылар чоһмил-
ләтли вәтәнимизин, гәһрәман халгымызын тарихи кечмишини
әкс етдирән әсәрләр јазмаг үчүн ахтарышлар, тәчрүбәләр
апарырдылар. Тарихи мөвзуда бир-биринин ардынча дәјәрли
әсәрләр мејдана чыхды. Һәмнин әсәрләр ичәрисиндә јахын кеч-
мишдән, ингилаби мүбаризә тарихиндән бәһс едән әсәрләр
хүсуслә диггәтәләјиг јер тутурдулар. Зүлмә, истибдада, һәр
чүр истисмар вә зоракылыға гаршы халг күтләләринин мүтә-
шәккил ингилаби мүбаризәләринин ин'икасы олан бәдһи
әсәрләр охучулар тәрәфиндән бөјүк мараг вә рәғбәтлә гар-
шыланырды. Белә әсәрләрин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти
шүбһәсиз иди.

Тарихи-ингилаби мөвзуда јазылмыш бәдһи әсәрләр
хүсуслә бөјүмәкдә олан нәсилдә вәтәнпәрвәрлик дујғулары-
нын, бејнәлмилләлчилик һиссләринин тәрбијәсиндә көзәл ва-
ситә, әјани нүмунә ролу ојнајырды. Коммунист Партијасынын
кечдији мүбаризә јолунун тәсвиринә, ишыгландырылмасына
һәср едилмиш санбаллы елми әсәрләрин һәлә кифәјәт гәдәр
олмадығы 20—30-чу илләрдә бәдһи-тарихи әсәрләр бөјүк әһә-
мијјәтә малик иди. Л. И. Брежнев јолдашын дедији кими:
«Әсл инчәсэнәт беләдир: о, кечмиши јенидән чанландырмаг-
ла совет вәтәнпәрвәри, бејнәлмилләлчи тәрбијә едир».

1918-чи илдән Коммунист Партијасынын үзвү олан, бү-
түн шүүрлу һәјатыны халгынын азадлығы вә тәрәггиси ишинә
һәср едән гүдрәтли јазычы М. С. Ордубади тарихи романла-
рыны јазаркән мәнз бу мөгсәдә хидмәт етмәк истәмишдир.

«Кизли Бақы» романы, онун гурулушу, идејасы, формасы
һаггында әдибин архивиндә әтрафлы мә'лумат вардыр. Гејдлә-
ринин бириндә әдиб јазыр: «...Мән сүркүндән гајытдыгдан сон-
ра ше'рләр јазмагла кифәјәтләнмәјәрәк јенә дә романчылы-
ға гајытдым. Чүнки Октјабр ингилабындан сонра һадисәләр
мәнә кениш мөвзулар вермәјә башлады».

Ордубади «Кизли Бақы»ны 20-чи илләрин ахырлары-
нда јазмаға башлајыб, 1933-чү илдә битирмишдир. Гејдләрдә
дејилир: «Мән романы јазмаға башладыгда өзүмүн ифа едә-
чәјимә инанмадығым бир вәзифә көтүрдүм. О вәзифә бундан
ибарәт иди: Бақы партија тәшкилатынын кизли һәрәкат та-

рихини ијирминчи илләрә гәдәр бәдии шәкилдә вермәк. Бунун үчүн дә биринчи олага «Кизли Бакы» романыны јаздым.

...«Кизли Бакы»нын икинчи һиссәси дә јазылмышдыр. Бу ики һиссә 1894-чү илләрдән 18-чи илләрә гәдәр әһатә едир. Бунлардан сонра «Дөјүшән шәһәр» адлы ики китабдан ибарәт романы јазмышам. Бунларда 18-дән 20-чи илә гәдәр әһатә едилир. 20-чи илин һадисәләри исә «Дүнја дәјишир» романында јазылмышдыр».

Беләликлә, әдәби гејдләриндән ајдын олур ки, о, гаршысына гојдуғу вәзифәни бир китабда әһатә едә билмәјәчәјини көрдүјүндән һәр бири ики китабдан ибарәт олан үч роман-трилокија јаратмышдыр. Бу, нәсримизин тарихиндә илк трилокија иди вә әдиб белә мүһүм мөвзуда силсилә романлар јаратмагла әдәбијјатымызда чох фајдалы вә мәс'улијјәтлә бир аддым атмыш олду.

Трилокијаны јазаркән әдиб бир сыра чәтинликләрлә гаршылашса да, сүр'әтлә чалышыр вә јазырды. Мөвзунун өјрәнилә мәси, тәдгиги хејли вахт тәләб едирди. Әдиб узун мүддәт партија тарихи илә әлагәдар олан архивләрдә ахтарышлар апармыш, магернал топламышдыр. О, болшевик вә фәһлә мәтбуатыны, үмумән XX әср дәври мәтбуатыны, гочаман ингилабчыларын хатирәләрини, мөвчуд сијаси әдәбијјаты, марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләрини, бир сөзлә һәмнә дәврә вә фәһлә һәрәкатына даир мүмкүн олан мә'хәзләри диггәтлә нәзәрдән кечирмиш, гијмәтли сәнәдләр әлдә етмишди. Ордубади тарихи дүрүстлүјә, һәгигилијә бөјүк диггәт вердијиндән күлли мигдарда материјал вә сәнәд ичәрисиндән ән ваҗибләрини вә ән зәруриләрини сечиб истифадә едирди. Роман нәшрә вериләркән тарихчи вә әдәбијјатчы мүтәхәссисләрпн она јаздығлары рә'јләрдә јазычынын тарихи һадисәләри доғру, дүзкүн ишығландырдығы, партија тарихинә, ингилаби һәрәкәт тарихинә даир һәгигәтләри дүрүст өјрәниб тәсвир етдији гејд олунмушдур. Бу, романын ән көзәл мәзијјәтләриндән бири кими ајрыча гејд едилмәлидир.

«Кизли Бакы» романынын нәшри тарихи дә марағлыдыр. Бу, әдибин нәшри хејли кечикдирилән әсәрләриндәндир. Бүтүн дикәр сәбәбләрлә јанашы, бунун бир сәбәби дә мөвзу илә әлагәдар иди. Мөвзу әсәрә чох чидди вә мәс'улијјәтлә јанашылмасыны тәләб едирди.

1933-чү илдә «Кәнч ишчи» гәзети хәбәр верирди: «Сәид

Ордубади Бакы тәшкилатынын ингилаби фәалијјәтини тәмсил едән «Зирзәми» адлы бөјүк роман үзәриндә чалышыр».

«Зирзәми»—«Кизли Бакы»нын илк ады иди. Ингилаби фәрәкатын илк, кизлин дөврүндән бәһс етдији үчүн әдиб әсәрини әввәлчә белә адландырмаг истәјирди. Нәмин башлыг алтында әсәрдән бир нечә парча мәтбуатда дәрч едилмишдир. Лакин сонра әдиб әсәри «Кизли Бакы» адландырды.

Китабын нәшринин ләнкидијини көрдүкдә Ордубади онун ајры-ајры парчаларыны мүхтәлиф гәзет вә журналларда дәрч етдирмәјә башлады. Илк парча «Зүкур кимназијасында» башлыгы алтында «Комсомолун сәси» (1933-чү ил) мәчмуәсиндә дәрч олунду. Нәмин ил «Зирзәми» («Ингилаб вә мәдәнијјәт», №2), јенә дә «Зирзәми» башлыгы илә ермәни дилиндә дәрч олунду («Хорурдаин грох», журналы, № 3—4). Бундан сонра «Илк мүбаһисә», «Чадралы гыз», «Кизли Бакы», «Конка дурачағында» вә саир парчалар чап олунмушдур. Роман бүтөв шәкилдә 1940-чы илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмышдыр. Әсәр рус дилиндә дә дәфәләрлә нәшр едилмишдир. Романын икинчи китабындан бир нечә парча чап едилмиш, лакин бүтөв һалында икинчи китаб һәләлик тапылмамышдыр.

Мәтбуатда верилән хәбәрләрдән вә охучу мектубларында мәлум олур ки, әсәр тезликлә охучу күтләләринин диггәтинин чәлб етмиш, үмумијјәтлә, Ордубади романларынын һамысы кими, бу романа да мараг бөјүк олмушдур. Бу бөјүк марағын бир сәбәби дә әсәрин мөвзуча актуаллығындан ибарәт иди.

«Кизли Бакы» романынын әсас сүжет хәттини ингилабчы Бакы пролетариатынын габагчыл нүмајәндәләри олан фәһлә сурәтләри апарыр. Романын «Заводда» адланан илк фәслиндә артыг бу сурәтләрин бәзиләри илә таныш олдуг. Нобел ширкәтинин Гарашәһәрдәки заводунда чалышан фәһләләрлә баш механик Челман арасындакы мүбаһисәдә синфи зиддијәтләрин кәскинлији вә фәһләләрин мүбаризә әзми һаггында илк тәсәввүр алыныр. Павлуша, Әскәр, Ајрапет, Мәммәд, Васја, Нейбәт бир тәрәфдә, Челман, е'малатхана мүдири, онларын далынча кедән бир нечә фәһлә (Күлбала, Гурбан) диқәр тәрәфдә кечән әсрин ахырларында күчләнмәкдә олан синфи чәкишмәләрин ики чәбһәсини—әзәнләр вә әзиләнләр чәбһәсини тәмсил едирләр. Романда һадисәләр инкишаф етдикчә һәр ики чәбһәдә јени-јени сурәтләр, јени-јени гүввәләр мејдана чыхыр.

Бу илк сәһифәләрдән зүлм вә истисмарын һәддини ашды-
ғыны өјрәнирик. Иран Азәрбајҗанындан, Волгабоју шәһәрлә-
риндән минләрчә ач, јохсул аилә Бакыја көчүб кәлир, күндә-
лик чөрәк пулу газанмаг үчүн фәһләләр һәр чүр шәраитдә
ишләмәјә разы олулар. Мәдән, фабрик вә завод саһибләри
буну көрәрәк учуз ишчи гүввәси әлдә етмәк таһаһларыны да-
һа да артырыр, азғынлашылар.

Лакин фәһләләр артыг әввәлки дејилләр. Онлар ајыл-
маға башламышлар. Онлар тез-тез бир јерә јығышараг
мүбаризә јоллары дүшүнүр вә өјрәнирләр, кизли әдәбијјат
охујур, тәшкилат дүзәлтмәк, дәрнәкләр тәшкил етмәк истә-
јирләр. Фәһләләрин бүтүн Русијада кедән фәһлә һәрәкатыны
изләмәси, ингилаби мәтбуатла танышлығы, јығышараг кәлә-
чәк хәтт-һәрәкәтләрини мүзакирә етмәк һаллары сыхлашыр,
бу исә саһибкарлары ваһимәјә салыр. Дүшмән чәбһә горх-
маға башлајыр, әкс тәдбирләрә әл атыр.

Беләликлә, гаршы-гаршыја дуран фәһлә вә саһибкар,
әмәк вә капитал, истисмар вә она гаршы мүбаризә хәтти
олдугча садә вә ајдын шәкилдә башланыр, көзләримиз өнүн-
дә чәрәјан едир. Сонракы фәсилләрдә мүбаризәнин кенишлә-
мәси, зиддијјәтләрин даһа да дәринләшмәси, кәскинләшмәси,
даһа шүүрлу, сијаси характер алмасы инандырычы, тарихән
доғру лөвһәләрдә тәсвир олулар. Дүшмән чәбһә—саһибкар-
лар, истисмарчылар, чар жандарм идарәләри, антидемокра-
тик гүввәләр, мүртәчә чәбһә дә иш вә әмәлләри илә, көркәм-
ли нүмајәндәләринин фәалијјәти илә чанландырылыр.

«Кизли Бакы» романында мүәллифин ән бөјүк наилијјәт-
ләриндән бири јаратдығы долғун, чанлы ингилабчы фәһлә су-
рәтләридир. Әсәрдә фәһләләрин һәјат шәраити, дөзүлмәз мә-
ишәти, ағыр күзәрәни да реаллыгла тәсвир олулар. Го-
чә фәһлә Серкеј Василичи вә онун аиләсинин тимсалында
әдиб чохмилјонлу Бакы фәһләләринин һәјатыны вә мүбаризә-
зәсини ардычыл изләмишдир. Серкеј Василичин аиләси ағыр
еһтијач ичәрисиндә јашајыр. О, бүтүн өмрүнү саһибкарлар
үчүн ишләмәли олмуш, истисмарын һәр үзүнү көрмүшдүр.
О дејир: «Мән 1867-чи илдән Бакыдајам. Чох сағлам вә гүв-
вәтли бир кәнч идим. О заманлар машын јох иди. Нефти дә-
рин гујулардан әл илә чәкиб чыхармаг лазым кәлирди.
Јерли нефт саһибләри фәһлә көтүрдүкдә ону гујунун башы-
на апарыб имтаһан едирдиләр. Һәркаһ о, он саат мүддәтиндә
ағыр ведрәләри дајанмадан гујудан чәкә билирсә, ишә көтү-

рураулар. Мән Бакыја кэлэндән ики ил сонра бурада әчнәби буржуазия мејдана кәлмәјә башлады, нефти дә бүкүнкү үсүл илә чәкмәјә башладылар. Әввәлчә нефт саһибләри һәр заман истәрсә мааш верәр, истәмәзсә вермәзди. Бәзән алты ај пул вермәздиләр, анчаг гуру чөрәји мүүјјән бир дүкандан алардыг...».

Көрүндүјү кими, фәһләләр доғрудан да бир гарын чөрәјә күндә 10 саат ишләмәли олурлар. Јазычы бурада Сабунчу, Балаханы фәһләләринин һәјатындан, иш шәраитиндән, онларын аилә вәзијјәтиндән лөвһәләр верир. Серкеј Василич өмрү боју чалышдығы һалда, касыб вә мөһтачдыр. Онун арвады Анна варлыларын евиндә палтар јумаға, јеканә гызы Женја милјончу евиндә гуллуғчулуғ етмәјә мәчбурдурлар. Онларын јохсул евини јолдашларына көстәрәркән Мәммәд дејир: «Бу гапы, 18 јашындан 58 јашына гәдәр бүтүн варлығыны нефт буржуазиясынын истисмарына һәср едән бир фәһләнин гапысыдыр. Бу ев вә бу евдә јашајан аиләнин вәзијјәти һәр бир фәһләнин кәләчәјини көстәрән бир күзкүдүр. Иш белә кедәрсә, биз дә бурада јашамалы олачағыг, биз дә бу мазут кәлмәчәләри ичәрисиндә мөһв олуб кедәчәјик».

Лакин фәһләләр даһа белә јашамаг истәмирләр. Онлар ал-әлә вериб өз инсани, синфи һүгүғлары уғрунда мүбаризә етмәк лазым олдуғуну анламышлар. Сабунчу—Балаханы даирәсинин фәһләләри Серкеј Василичин вә онун кәнч һәм-мәсләкләринин тәклифинә һәвәслә гошулараг кизли ишә башлајырлар.

Фәһләләр арасында милли фәрг јада дүшмүр, онлар бир аиләнин үзвү кими јашајыр вә чалышырлар. Онларын арасында сәмими, ачыг меһрибан бир достлуғ әлагәси мөвчүдүр. Бүтүн Гарашәһәрдә танынан кәнч чилинкәр Павлуша јолдашларына нисбәтән сијаси чәһәтдән даһа һазырлыглы вә фәал верилмишдир. Гоча Серкеј Василичин исә һәјат тәчрүбәси чохдур. Мәммәд вә Әскәр ишдә вә достлуғда олдуғача сәдагәтлидирләр вә ингилби ишә чанла-башла гошулмушлар. Хәстә Ајрапет гызғын тәбиәтли шакирди һејбәти ата кими горујур вә тәрбијә едир. Женја пролетар иши уғрунда һәр чүр фәдакарлығына һазырдыр вә партијанын тапшырығы илә ән ағыр ишләрдән белә кәнарда галмыр. Васја бәзән һазырдан чыхса да, үмуми ишә бүтүн варлығы илә бағлыдыр. Әсәрдә бәдии сурәт кими ишләнмиш, јахүд өтәри верилмиш фәһлә сурәтләри аз дејил вә мүүллиф бунларын

арасындакы достлуғу, бејнәлмиләлчилик дујғуларыны әсә-
лы тәсвир едә билмишдир. Мүәллиф јери кәлдикчә бүтүн Рү-
сијанын фәһлә мәркәзләриндә ингилаби мүбаризанын кетә-
шиндән вә Бақы тәшкилатынын онларла әлагәсиндән дә бә-
едир.

Романда бир чох тарихи шәхсијјәтләр, ингилаб рәһбәрлә-
ри дә мүәјјән јер тутур. Бунлардан бә'зиләри трилокијанын бир
биринчи һиссәсиндә һәлә өтәри верилмиш, сонрақы китаблар
да долғун ишләнмишдир. Мәсәлән, Ханлар Сәфәрәлијев, Стә-
пани, Козиренко, Коба вә б. Романда кениш јер тутан сурәт-
ләрдән бири Л. Кетсховелидир. Онун Бақы тәшкилатынын
фәәлијјәтиндәки ролу, үмумән Загафгазија ингилаби һәрәкә-
тында иштиракы әтрафлы верилмишдир. П. Монтинә дәир
сәһифәләр дә тә'сирли вә марағлыдыр. Монтин фәһләләри
сөвимлиси, горхмаз вә бачарығлы ингилабчы кими тәсвир
олунмушдур.

Мүәллиф фәһлә һәрәкаты дүшмәнләринин чәһәсини дә
әтрафлы вә тарихән дүзкүн вермишдир. Бақы милјончулары-
нын һәјаты, мүбаризәси, Тағыјев, Нағыјев, гочулар, мүртәчә
зијалылар, һекүмәт адамлары һәрә өз симасы илә чаңланды-
рылмышдыр.

«Кизли Бақы» әдәбијјатымызда јени, орижинал бир әсәр
олмағла бүтүн совет әдәбијјатынын тарихи-ингилаби мөв-
зуда јазылмыш әсәрләриндән бәһрәләнмиш бир јазычынын
наилијјәти иди. Совет әдәбијјатынын ағсаггалы Максим Гор-
кинин әсәрләринин, хүсусилә «Ана» романынын Ордубади
үчүн бир өрнәк олмасы шүбһәсиздир.

ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНЫҢ СИСТЕМИ (ДИДАКТИК АСПЕКТДӘ)*

И. Ж. ЛЕРНЕР

педагожи елмләр доктору, профессор

ИНСАНЛАР һәр һансы чисми, һадисәни илк дәфә өјрәнмәјә башларкән онларын диггәтини биринчи нөвбәдә заһири әләмәтләр чөлб едир. Бу, тә'лим методларына да аиддир. Педагоглар мәктәбдә тә'лим просесини мушаһидә едәркән диггәти дәрседә муәллимин вә шакирдин фәалијјәтинин заһири чәһәтләринә јөнәлтмиш вә көрмүшләр ки: муәллим нәгл едир, шакирдләр исә динләйрләр; муәллим чисмләри кәстәрир, ушаглар исә мушаһидә едирләр; муәллим суал верир, шакирдләр исә тапшырығы ичра едир; јә'ни дәрслик үзәриндә ишләјир, чалышманы јеринә јетирир, мәсәләни һәлл едирләр вә с. Мушаһидәчи педагоглар муәллимни вә шакирдин садаладығымыз фәалијјәт нөвләринин һамысынни тә'лимин методлары кими изаһ етмишләр. Муәллимин һәгли, демонстрасија, мусаһибә, мүстәгил иш, китаб үзәриндә иш кими тә'лим методлары мәнз белә мејдана кәлмишдир.

Дәрседә муәллим вә шакирдин фәалијјәтинин чох рәнкарәни нөвләриндән истифадә олдуғуна көрә дидактика вә методика үзрә јазылмыш әсәрләрдә адлары чәкилән тә'лим методларынын сајы һәддини ашмыш, мүхтәлиф ад алтында сајсыз-һесабыз методлар кәстәрилмишдир. Елә бунун нәтијәсидир ки, һәр муәллиф өз методлар группуну ирәли сүрүр вә белә методларын тәснифи үчүн ваһид мәнтиги әсас тапмаг мүмкүн олмур. Мәсәлән, шакирдин апардығы мүстәгил мушаһидә вә онун лабораторијадакы иши ики мүхтәлиф метод кими тәғдим олунур, әслиндә исә бирчә методлар вә лаборатор иш методу өз маһијәтинә көрә мүстәгил мушаһидәни дә әһатә едир. Чалышмаларын вә мәсәлә һәллиниң мүхтәлиф методлар олмасы һаггындакы фикир дә қениш јазылмышдыр, диггәт јәтирдикдә ајдын олур ки, мәсәләнин өзү дә чалышмадан башга бир шеј дејилдир. Практик ишлә јанашы, лаборатор иши вә график ишләри дә мүстәгил метод һесап етмәк нә дәрәчәдә доғрудур? Ахы сонунчулар мәнз практик ишин тәркибинә дахилдир.

Дидактика вә фәнләрин тәдриси методикасы гаршысында методлары саһмана салмаг, онлары групплашдырмаг вә тәсниф етмәк вәзифәси гојулду. Һәммин вәзифәнин һәлли просесиндә алимләр белә бир нәтичәјә кәлдиләр ки, сөз, образ вә практика билик мәнбәләриндән буна үјгүн олараг методлар үч група бөлүнмәлидир: лисани методлар, әјани методлар вә практик методлар. Әслиндә исә сөз вә образ билик мәнбәләри јох, идрак васитәләридир. Дикәр тәрәфдән исә һә-

*Мәғалә «Совершенствованије методов обученија русскому языку» (М., 1981) адлы китабдан ихтисарла тәрчүмә едилмишдир.

мин бөлкү неч дэ методларын һамысыны әһатә едә билмир. Нәзәрә алмырлар ки, методларын әксәријјәти тәкчә сөз, тәкчә образ вә практика илә мөһдудлашмыр вә онларын вәһдәтини тәләб едир. Мәсәлән, лаборатор иш, график ишләр, демонстрација, дәрслик үзәриндә иш вә бир сыра башга методлар мөһз бу гәбилдәндир. Сонра. Методларын кәстәрилән үч групу шакирдләрин идрак фәалијјәтини дә әкс етдирә билмир. Дәрслик үзәриндә иш методуна диггәт јетирәк. Бу, билијин һазыр шәкилдә мәнимсәдилмәсинә хидмәт едир, чалышмаларын ичрасына да, јарадычы фәалијјәтин тәшкилине дә, бүтүн һалларда исә өз адыны мөһәфизә едиб сахлајыр: дәрслик үзәриндә иш методу. Ејни сөзләри лаборатор иш, јазы ишләри, мәсәлә һәлли, тәчрүбәчилик иши кими методлар һаггында да демәк мүмкүндүр. Кәстәрдијимиз фәалијјәт нөвләринин һәр бири һәм стандарт нүмунәләр зәмининдә, чидди тәлимат үзрә ичра олуна биләр, һәм дә сырф јарадычы шәкилдә. Она көрә дә фәалијјәтин нөвүнү «дәрслик үзәриндә иш методу», «лаборатор иш методу» вә с. ад алтында тәгдим етдикдә ајдын олмур ки, шакирд һәмин методларын көмәји илә конкрет олараг һансы идрак вәзифәсини јеринә јетирмәлидир. Ахы өјрәнмә просеси, һәр шәјдән әввәл, мәктәблинин идрак фәалијјәти просесидир. Ушағын билији мәннимсәмәси дә, зәһни инкишафы да мөһз онун идрак фәалијјәтинин һарактери илә бағлыдыр. Елә буна көрә дә бу вә ја дикәр метод тәтбиғ олунаркән шакирдин идрак фәалијјәтинин нечә олачағыны әввәлчәдән билмәк мүәллим үчүн чох вачибдир.

Методларын тәснифиндә икәнчи бир мөһәфизә дә мөвчуддур. Бунун тәрәфдарлары тәлим методларыны белә бөлүрләр: мүәллимин шәрһи, мөһәбибә, шакирдләрин мүстәгил иши. Бурада бөлкүнүн мәнһи тиги әсасы ашағыдакылардан ибарәтдир: тәлим просесиндә мүәллим даһа чох иш көрүр, ја шакирд? Онлардан һансы фәалдыр? Һәмин бөлкүнүн гүсурлары һаггында нә демәк олар? Шәрһ һәм информәсион-ресептив ола биләр, һәм дә проблемли. Мөһәбибә дә репродуктив вә ја евристик характер дашыја билир. Мүстәгил ишин өзү дә јарадычы вә ја гејри-јарадычы олур. Елә бу сәбәбләрә көрә дә һәмин методлар шакирдин идрак фәалијјәтини характеризә едә билмир. Дикәр тәрәфдән исә һәмин методлар мүәллимлә шакирдин, бунларын һансынын даһа фәал олмасындан асылы олмајараг, биркә фәалијјәтини әкс етдирир. Ајры чүр ола да билмәз, чүнки биркә фәалијјәт олмајан јердә тәлим дә јохдур. Мүстәгил иш просесиндә шакирд нә гәдәр чох әмәк сәрф етсә дә, мүәллимин рәһбәрлији вә нәзарәти арха плана кечмир. О, тапшырыг мәтнләрини конструксија едир, чалышманы фәрдиләшдирәрәк шакирдләрин реал имканларына ујғунлашдырыр, мәктәблинин фәалијјәтинә истигамәт верир, дүзәлишләр апарыр вә с. Она көрә дә дејә биләрик ки, мүстәгил иш тәлимин методу јох, тәшкил формасыдыр.

Тәлим методларынын јухарыда верилән шәрһи мүәјјән гүсурлардан азад олмаса да, мәктәб тарихиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Белә ки, тәлим просеси јени форма вә васитәләр һесабына зәнкинләшдирилмиш, мүстәгил фәалијјәтин тәшкилине хүсуси диггәт јетирилмишдир. Һәмкә методлар ингилабдан әввәлки мәктәбләрдә һөкм сүрән әзбәрчилијә гаршы чеврилмиш, мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләндирмәјә мүсбәт тәсир кәстәрмиш, беләликлә дә, мүтәрәгги рол ојнамышдыр...

Методларын үчүнчү төснифаты да маълумдур. Ошун тарафдарлары төлимни мантиги төһлилини өсөс көтүрүр, мантигин бир сыра методларыны төлим методлары кими гөлөмө верирләр. Индуксија, дедуксија, мугајисә, анализ вә синтез, үмумиләшдирмә, системләшдирмә вә с. төлим методлары һесаб олунар. Төлим төкчө мантиги аспентдөн ибарәт олмадыгы вә мантиги јанашма төлимдә идракын бүтүн мүрәккәблијини өһатә етмәдији үчүн дидактлар көстәрилән методлары гәбул етмәлидирләр. Мантиги төһлил төлимдә һисси-әјани идракын, төхөјјүлүн вә мүстәгил фәалијјәтин ролуну да лазымынча тәјмәтләндирмир. Ону да хатырладаг ки, нә индуксија вә дедуксија, нә дә анализ вә синтез мүстәгил методлар дејил, онлар ејни бир методун мүхтәлиф гүтбләридир. Һәм дә бунлар идракын, мантигин, шәрһин методларыдыр, төлимни методлары дејилдир. Тәсадүфи дејилдир ки, һәмин методлары биз төһсилини мәзмунуна даһил едир вә шакирдләрә мәнимсәдирик...

Нәһәјәт, төлим методларына шакирдләрин идрак фәалијјәтинин характери бахымындан јанашмаг идејасы да вардыр. Бурада методлар ики мүһүм гола бөлүнүр; иллүстратив методлар вә тәдгигатчылыг методлары. Билик мәнбәләриндән асылы олараг бунлардан һәр бири лисани-иллүстратив, лисани-тәдгигатчылыг, әјани-иллүстратив, әјани-тәдгигатчылыг вә с. кими нөвләрә ајрылыр...

Методларын тәдгигинин нәзәрдән кечирилмәси сүбүт едир ки, дидактик фикир заһири әләмәтләрин (мүәллимин вә шакирдин фәалијјәт нөвләринин) дәрк олунмасындан даһили хүсусијјәтләрин мејдана чыхарылмасына доғру инкишаф етмиш, нәтичәдә методларын төлимни мәгсәди, мәзмуну вә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин характери илә объектив әләгәдә олмасы мејдана чыхарылмышдыр...

ТӨЛИМ МЕТОДУ, ОНУН ГУРУЛУШУ

Төлим—мүәллимлә шакирд арасында мәгсәдјөнлү гаршылыглы төсир просеси олуб, чәмијјәтин әлдә етдији социал тәчрүбәни шакирдин мәнимсәмәсинә хидмәт көстәрир. Башга чүр десәк, төлим—чәмијјәти сахламаг вә даһа да инкишаф етдирмәк үчүн социал тәчрүбәнин зәрури һәчмдә јени нәслә верилмәси просесидир. Төлим методлары һәмин просесин мүһүм элементләри сырасына даһилдир вә онларсыз тәчрүбәнин мәнимсәдилмәси мүмкүн дејилдир. Социал тәчрүбәнин шакирдә мәнимсәтмәк үчүн сечилән һиссәси «төһсилини мәзмуну» аялајышы илә бағлыдыр, һәмин мәзмун өз әксини програм вә дәрсликләрдә тапыр. Бу мәнада төлимни мәгсәди мәнз төһсилини мәзмунуну мәнимсәтмәкдән ибарәтдир. Төлим методлары исә төлимни мәгсәдинә наил олмаг үсулларыдыр (бурада «үсул» сөзү «способ» сөзүндән тәрчүмәси кими баша дүшүлмәлидир—Ред.). Һәр бир метод мәгсәдә наил олмагдан өтрү ичра едилән һәрәкәтләр системидир; төлим методу исә мүәллимин вә шакирдин гаршылыглы төсириндән ирәли кәлән һәрәкәтләр ардычыллыгы демәкдир...

Шакирд һәм мүәллимин төсир объектидир, һәм дә төлим просесинин субъектидир. Она көрә дә мүәллимин төсир көстәрмәкдә өз мәгсәди олдуғу кими, шакирдин дә һәмин төсирә гәбул етмәкдә өз мәгсәди олур... Мүәллим јалныз о вахт өзү үчүн конкрет мәгсәд мүәјјән едә биләр вә о вахт мүвафиг үсуллар сечә биләр ки, шакирди јахшы

танысын, мәннмсәмә просесинин хүсусијјәтләрини өјрәнмиш олсун. О һәмнн зәмнн үзәрнндә өз фәәлијјәтини елә тәшкнл еднр кн, нәтн-чәдә шақнрд дә фәәлијјәтә гошулур. Бу заман мүәллнм нхтнјарында олан әшјавн, практик, ннтеллектуал вә емосионал тә'снр васитәләрн-нә әл атыр, шақнрдын мәгсәдн дәрк етмәснә наыл олур, нәтнчәдә мәктәблн дә өз васитәләрнндән нстнфадә еднр вә мәгсәднн нчрасына чальшыр. Әкәр шақнрд материалы мәннмсәјнрсә, демәлн, фәәлијјәт кәстәрнр. Фәәлијјәт нсә тә'лнмнн мәгсәдннн јерннә јетнрнлмәсн үчүн зәрурн шәртләрдән бнрндр. Әкәр мәгсәд јерннә јетнрнлмншсә, демәлн, метод да дүзкүн сечнлнб тәтбнғ олунмушдур. Метод о вахт өзүнү доғрулда бнлнр кн, мәгсәдә оптнмал јолла чатмағы тә'мнн ет-мнш олсун...

ТӘ'ЛИМИН МӘГСӘДИ МӘЗМУНУ МӘНИМСӘТМӘКДИР. МӘЗМУНУН МӘНИМСӘДИЛМӘСИ ҮСУЛЛАРЫ

Чәмијјәтнн кәнч нәслә, мәктәбә верднјн тәләбләр өз әксннн тәһ-снлнн мәзmunунда тапыр. Шақнрдләр һәмнн мәзmunу мәннмсәмәк сәјәснндә зәрурн бнлнк, бачарыг вә вәрдншләрә јнјәләннр, зәһнн гүв-вәләрннн ннкншаф етднрнр, коммунист дүнјакөрүшүнә малнк олур, кәрчәкнлнјә шуурлу, фәәл мүнасибәт бәсләјнрләр. Тәсәдүфн дејнлднр кн, шәхснјјәт мәннмсәднјн, өз малы етднјн соснал тәчрүбә зәмнннндә характернзә олунур. Тә'лнмнн мәгсәдннн мүәјјән едәркән чәмијјәтнн нрәлн сүрдүјү тәләбләрн әлдә рәһбәр тутмалыјыг. Буну нечә етмәк олар?

Тәһснлнн мәзmunуну мүәјјәнләшднрмәкдән өтрү соснал тәчрүбә-ннн, мәдәннјјәтнн һансы елементләрдән тәшкнл олундуғуну ајдын ба-ша дүшмәлнјнк. Мәдәннјјәт ннсан фәәлијјәтн просесннн мәнһсулу-дур, бу просесдә јарадылмышдыр. Она кәрә дә һәр бнр нәснл мәдәнн-јәтн јалныз о вахт сахлаја вә даһа да ннкншаф етднрә бнләр кн, зәру-рн бнлнкләр системннә јнјәләннмиш олсун. Мәдәннјјәтнн мәзmun ба-хымындан тәһлнлн кәстәрнр кн, онун ән башлыча елементн тәбнәт, чәмијјәт, техника, фәәлијјәт үсуллары вә ннсан һаггындакы бнлнкләр-дән нбарәтднр. Ннсан фәәлијјәтә гошулмагдан өтрү нә үчүн вә нечә һәрәкәт етмәк лазым олдуғуну һөкмән бнлмәлндр. Бунунла белә дүн-ја вә фәәлијјәт үсуллары һаггында зәрурн бнлнкләрә малнк олмаг аз-дыр, мәсәләннн јалныз бнр тәрәфндр; бнлнјн практик шәкнлдә тәт-бнғ етмәјн, әмәлн шәкнлдә һәјата кечнрмәјн дә бачармаг лазымдыр. Елә адамлар вардыр кн, велоснпед сүрмәјн гәјдаларыны нәзәрн чә-һәтдән јахшы нзаһ еднр, лақнн өзү велоснпед сүрә бнлмнр. Тәсннфат гәјдаларыны, конспект тутмаг гәјдаларыны бнлән, лақнн онлардан әмәлн олараг нстнфадә етмәјн бачармајан шәхсләр дә аз дејнлднр. Демәлн, фәәлијјәтнн мә'лум үсулларындан әмәлн олараг нстнфадә етмәјн дә бачармаг лазымдыр. Бу, мәдәннјјәтнн мәзmun елементләрнн-дән нкннчнсндр.

Мәдәннјјәтнн мәзmun елементләрнндән үчүнчүсү јарадычы шә-кнлдә фәәлијјәт кәстәрмәк тәчрүбәсннә малнк олмагдан нбарәтднр. Әкәр програм вә дәрслнкләрдә нлк нкн елемент өзүнүн конкрет әксннн тапа бнлнрсә, үчүнчү елемент о гәдәр дә конкрет әкс етднрнлмнр. Әкәр шақнрд әввәлләр мәннмсәмнш олдуғу бнлнкләрн стандарт олма-јан, тамам јәнн олан шәрәнтдә тәтбнғ едә бнлнрсә, объектнн јәнн тә-рәф вә чәһәтләрннн кәрүр вә шәрһ еднрсә, мәсәлә һәлнннн ән әлвә-

ришли јолуну билирсә—бүтүн бунлар онун Јарадычы фәалијјата го-
шулмасы демәкдир.

Һәһәјәт, мәдәнијјәтин дөрдүнчү элементи инсаннн әтраф алама
табиғәтә, мәһијјәтә, башга адамлара, өзүнә) емоционал мүнәсибәти ила
бағлыдыр...

Мәдәнијјәтин көстөрилән дөрд мүнүм элементи ејни заманда
тәһсилнн мәзмунуну тәшкил едир. Һәр бир сонрақы элементин мә-
нимсәдилмәси әввәлки элементин дәрк олунамасына әсәсләнир. Еле-
ментләрдән һәр биринин мәнимсәдилмәси үчүн хусуси үсуллар тәләб
олунур. Мәсәлән, билик белә мәнимсәдилир: мүүәллимин вердији ин-
формасијә билик мәһбәји олур; натурал объектләрин, онларын шәкил-
ләриннн, макетләринин мүшәһидәси зәмининдә билик алмаг мүмкүн-
дур; ишарәләр системи, јә'ни сөз, схемләр, дүстурлар билик вермәјә
хидмәт едә биләр вә с. Бурада ән башлыча шәрт одур ки, шакирд ал-
дығы информасијаны, һәмин информасијаны әлдә етмәк үчүн ағзым
олан фәалијјәт үсулларыны баша дүшсүн, дәрк етсин вә јадында сах-
ласын.

Фәалијјәтин мә'лум үсулларынын мәнимсәнилмәси вә һәјәтә ке-
чирилмәси һәрәкәтин тәкрарыны тәләб едир. Јарадычы фәалијјәт исә
бундан онунла фәргләнир ки, бурада артыг проблем характерли мәсә-
ләләрин һәлли, билијин јени шәраитдә тәтбиғи вә с. өн плана чәки-
лир...

ТӘ'ЛИМИН МЕТОДЛАРЫНЫН СИСТЕМИ

Јухарыда көрдүк ки, тәһсилин мәзмуну спесифик хусусијјәтләрә
мәлүм олан дөрд мүнүм элементдән ибарәтдир. Һәр элементин өзүнә-
мәхсүс үсул тәләб етмәсинин педагогика елми үчүн мүнүм әһәмийјә-
ти вардыр. Бурадан белә бир тәбии нәтичә чыхыр ки, тәһсилин һәр
элементини мәнимсәтмәкдән өтрү хусуси тә'лим методлары олмалы-
дыр. Бунлара нәзәр салаг.

Билик—тәһсилин нисби мүстәгиллијә малик олан элементләрин-
дән бири кими,—мүүәллимдән тәләб едир ки, о, шакирдләрин инфор-
масијаны гаврамаларыны, шүүрлу сурәтдә баша дүшмәләрини, јадда
сахламаларыны тәшкил едә билсин. Буна наил олмаг үчүн чисм вә
һадисәләрин мүшәһидәси тәшкил едилир, мұвафиг терминләр үзәрин-
дә иш апарылыр, анлајышлар изаһ олунур, һадисәләр ара-
сындақы әлагәләр мејдана чыхарылыр, техники васитәләрдән
истифада олунур, мұхтәлиф схемләр чәкилир вә с. Мүүәллимин
вердији мә'лумат, јә'ни билијин шәрһи индуктив, дедуктив,
еләчә дә индуктив-дедуктив вә ја дедуктив-индуктив шәкилдә һәјәтә
кечирилә биләр. Елә һаллар да олур ки, билији мүүәллим изаһ етмир,
шакирд дәрслик үзәриндә мүстәгил ишләмәклә билик әлдә едир. Һәт-
тә шакирд билији дикторун сөзләриндән, кинофилмләрә бахмагдан да
әлдә едә билир...

Дејиләнләрин педагожи маһијјәти бирдир: билик шакирдә һазыр
шәкилдә тәгдим олунур. Мәктәблинин вәзифәси һазыр билији гәбул
етмәкдән вә јадда сахламагдан ибарәтдир. Билијин белә бир јолла ве-
рилмәси информасион-ресептив методла бағлыдыр. Бу метод вахта
гәнаәт етмәк, аз вахт әрзиндә чох билик вермәк бахымындан әһәмий-
јәтлидир вә мәктәб тарихиндә өзүнә мөһкәм јер тута билмишдир. Ин-

Формасион-ресептив методдан инди дэ истифада олунмалы. лakin онун тэтбигиндэ мүүжэн һадд, олчү һөкмән көзләнилмәлидир.

Тәһсилин мәзмун элементлариндән икинчиси, ја ни фәалијјәтин мә'лум үсулларынын өјрәдилмәси мүүллимдән тәләб едир ки, о, өјрәдилмин биликләрин (биликләр биринчи элементдән ибарәтдир) стандарт јолла, нүмунәләр зәмининдә тэтбигинә ирил олсуч. Мәсәлән, тәһсилин мәзмунунун биринчи элемент өјрәдиләркән, дејәк ки, тәчрүбәнин нечә гојулмасы баша салынмышдыр. Икинчи элемент үзәрәнин апараркән исә шакирдн өзү тәчрүбә гојур, ја'ни билији нүмунә асасында тэтбиг едир; ејни гајда үзәрә, биринчи вәзијјәтдә сөзүн јазылышы изаһ олунур, икинчидә исә шакирд билијини сөзүн јазылышына тэтбиг едир... Бу чүр тә'лим методу репродуктив метод адланыр. Беләликлә, бурада шакирд һәрәкәти нүмунәләр асасында дәнә-дәнә тәкрар едәрәк бачарыг вә вәрдишләр газаныр.

Тәһсилин мәзмун элементлариндән үчүнчүсү, ја'ни јарадычы фәалијјәт көстәрмәк тәчрүбәсинин мәнимсәдилмәси тәдгигатчылыг методунун тэтбигини тәләб едир. Бурада мүүллим проблем ситуасиялары јарадыр, шакирдләри проблемин һәлли үзәриндә ишләдир вә онларын јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирир... Мәктәб-лиләр мүшаһидәләр апарыр, нәтичәләр чыхарыр, проблем ирәли сүрүр, фәрзијјә сөјләјир, проблеми һәлл едир вә онун доғрулуғуну јохлајырлар. Бир сөзлә, шакирд тәдгигатын мүүм мәрһәләлариндән кечир, билији намә'лум шәраитә тэтбиг едир.

Тәдгигатчылыг методу халгын интеллектуал потенсиалыны формалашдырмаг бахымындан мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Бу методун тэтбиги мүүллимдән вә шакирддән чидди һазырлыг тәләб едир. Шакирд бирдән-бирә тәдгигатчы ролунда чыхыш едә билмәз. Она көрә әввәлчә гисмән тәдгигатчылыг вә ја евристик методдан истифада олунмалыдыр. Һәмин метод шакирди мәрһәлә-мәрһәлә, тәдричән јарадычылыга һазырлајыр. Мәсәлән, мүүллим проблеми ирәли сүрүр (ишин бир һиссәсини өз үзәринә көтүрүр), шакирд исә онун һәлли үзәриндә дүшүнүр (ишин башга һиссәсини өз үзәринә көтүрүр); мүүллим факты шәрһ едир, шакирд нәтичә чыхарыр вә с.

Гисмән ахтарычылыг методундан әввәл проблемли шәрһ методу тэтбиг едилмәлидир. Бурада мүүллим һәм проблеми мүүжәнләшдирмәји, һәм дә онун һәллини өз үзәринә көтүрүр, шакирдләр исә идракын диалектик јолу вә зиддијјәтләри илә таныш олур, тәфәккүр мәдәнијјәтинә јијәләнирләр...

Беләликлә, тә'лим просесиндә беш метод тэтбиг олунур ки, онлар да тәһсилин мәзмун элементләри вә шакирдләрин идрак фәалијјәти тәрәфиндән шәртләндирилир. Һәмин методлар ашағыдакылардыр:

- 1) информасион-ресептив вә ја изаһлы-иллүстратив метод;
- 2) репродуктив метод;
- 3) проблемли шәрһ методу;
- 4) гисмән ахтарычылыг вә ја евристик метод;
- 5) тәдгигатчылыг методу...

ТӘ'ЛИМ ПРИЈОМЛАРЫ

«Тә'лим пријому» анлајышынын шәрһиндә дидактлар арасында фикир ваһидлији јохдур. Бә'зи алимләрин фикринчә, пријом вә метод ејни шејдир, башгаларына көрә, пријом методун тәркиб һиссәси

дир. Биринчилөр сүбүт етмөжө чалышырлар ки, метод дәрседә аз вахт мүддәтиндә тәтбиг олунарса, онда пријом чеврилир вә әксинә, пријом дәрседә чох јер тутурса, һөкмән метода чеврилир. Мәсәлән, мүәллимин нәгли дәрседә чох вахт алырса метод, аз вахт алырса пријом олур... Әлбәттә, мәсәләнин бу чүр гојулушу кәстәрилән ики мәфһуму фәргләндирмөжө мане олур. Әслиндә метод—пријомлар системи демәкдир. Елә пријомлар вардыр ки, онлар мүхтәлиф методларын тәркибиндә иштирак едир, елә пријомлар да вардыр ки, һәмишә ејни методун тәркибиндә чыхыш едир. Чох заман ејни пријомлар мүхтәлиф шәкилдә әләгәјә кирәрәк ејни бир методун мүхтәлиф вариантларыны әмәлә кәтирир.

Бүтүн алимләр тәрәфиндән пријом һесаб едилән вә һеч бир мүбәһисә төрәтмәјән бә'зи фактлара нәзәр салаг. Ријазиијат мүәллими јазы тахтасынын гаршысында архасы синфә тәрәф дурараг чеврә чәкир... Бурада пријом бирчә дәфә ичра олунан һәрәкәт формасында тәзаһүр едир. Белә әмәлијјат истәнилән методун тәркибинә дахил ола биләр.

Мүәллим шакирдләрә тапшырыр ки, верилмиш чәдвәли лазыми фактларла долдурсунлар. Бу да пријомдур, лакин мүхтәлиф методларын тәркиб һиссәси јериндә чыхыш едә билир.

Бир сөзлә, метод вә пријомун гурулушу арасында јакынлыг чохдур, амма пријом ејни методун дахилиндә даһа конкрет, даһа кичик мөгсәдләрин јеринә јетирилмәсинә хидмәт кәстәрир...

ТӘЛИМ МЕТОДЛАРЫНЫН ВАСИТӘЛӘРИ ВӘ ФОРМАЛАРЫ

Метод елә фәалијјәтдир ки, мүәллим вә шакирд тәрәфиндән мүхтәлиф васитәләрин көмәји илә тәтбиг олунур. Бә'зән ејни методун ејни васитәләри олур, бә'зән исә бир метод мүхтәлиф васитәләрлә һәјата кечирилир. Метод васитәнин тәтбиги үсулу демәкдир. Васитәләр мүхтәлиф голлара бөлүнүр: әшја шәклиндә олан васитәләр, практик васитәләр, интеллектуал васитәләр, емоционал васитәләр, мүхтәлиф чиһазлар вә с. Тәчрүбәнин нүмајиш етдирилмәси, график чәдвәлләр, јазылы чалышмалар, әмәк ишләри вә с. практик васитәләр сырасына дахилдир. Интеллектуал васитәләр исә тәхәјјүл, интуисија кими анлајышларла әләгәдардыр. Емоционал васитәләр сырасына мүәллим вә шакирдин марағы, севинчи вә кәдәри кими анлајышлары дахил едиләр.

Беләликлә, ајдын олур ки, сөз, әјанилик, практика тә'лимин васитәләридир, билик мәнбәләри дејилдир. Бу васитәләрдән мүхтәлиф шәкилдә истифадә олунур. Дәрслик дә васитәдир. **Әкәр шакирд билији дәрсликдән һазыр шәкилдә әхз едирсә, онда китаб информәсион-ресептив методун васитәси јериндә чыхыш едир.** Шакирд китабы охујур вә мәзмунуну нәгл едирсә, онда дәрслик репродуктив методун васитәсинә чеврилир...

Тә'лим методу мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едә биләр. Мәсәлән, информәсион-ресептив методун ашағыдакы тәзаһүр формалары вардыр: мүәллимин нәгли, филмин нүмајиш етдирилмәси, дәрслијин охунмасы вә с. Лаборатор иш, тәчрүбәчилик ишләри, биоложи вә ја кеоложи саһәдә (мејданчада) көрүлән ишләр мүхтәлиф методларын мүхтәлиф формалары ола билир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Дилимиздә ишләнән **јә'ни** сөзү пансы нитг ниссә-синә анддир? Бә'зән чүмләди һәмин сөзлә башламаг дүзкүндүрмү?

Н. Нәчәфова—С у м г а ј ы т.

Чаваб. «Јә'ни» сөзү әслиндә грамматик омонимдир. Белә ки, о, дилимиздә һәм бағлајычы, һәм дә әдат кими ишләнир. Әввәлинчи мә'нада **а ј д ы н л а ш д ы р ы ч ы б а г л а ј ы ч ы л а р** сырасына дахилдир; сөз, сөз бирләшмәси вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләри бир-биринә бағламаг вәзифәсини дашыјыр. Мәсәлән, бурада һеч бир сирр, **јә'ни кизли иш јохдур. Биз вә'димизә садиг чыхмалыјыг; јә'ни өһдәмизә көтүрдүјүмүз вәзифәни вахтында јеринә јетирмәлијик.**

Јә'ни сөзү иккинчи мә'нада суал әдатлары сырасына дахилдир. Белә һалда о, әдәтән, чүмләнин әввәлиндә ишләнир. Мәсәлән, **«Јә'ни орун да тәгсири мәнәдир?—Јә'ни бу чәтин ишдир?»** вә с. Көрүндүјү кими, бу кими чүмләләрдә **јә'ни** сөзү тә'на инамсызлыг, шүбһә билдирир вә һәмин чүмләләрә риторик суал мәзмуну кәтирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, **јә'ни** сөзү нитгимиздә әдат јериндә нисбәтән аз ишләнир. Белә буна көрә дә орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда ону шакирдләрә, әсасән, бағлајычы кими тәгдим етмәк мәгсәдәујгун һесаб едилмишдир.

Јухарыдакы мисаллардан көрүндүјү кими, **јә'ни** сөзү әдат олдугда һәмишә чүмләнин әввәлиндә ишләнир. Лакин бу, о демәк дејил ки, белә мәгамларда ону һәмишә әдат кими тәһлил етмәк лазымдыр. Чүнки һәмин сөз чүмләнин әввәлиндә дә бағлајычы кими чыхыш едә билир. Белә ки, **јә'ни** бағлајычысы тәкчә конкрет чүмләләрин компонентләрини бир-биринә бағламагла мәһдудлашмыр, о, ејни заманда мәтн дахилиндәки чүмләләри дә фикирчә бир-биринә бағлаја билир. Мәсәлән, **Шәкилчиләрин бир гисми грамматик вәзифә дашымыр. Сөзләрә јени мә'на верир. Јә'ни гошулдуғу сөзләрдән јени сөзләр әмәлә кәтирир.** Бу нитг парчасында сонунчу чүмләнин

эввәлиндә ишләнмиш **јә'ни** сөзү һәмин чүмләдәки фикри эввәлки чүмләләрдәки фикирлә бағламаг вәзифәсини дашыҗыр. Бу хусусијјәт дилимиздәки башга бағлаҗычылардан да бә'зиләринә хас олан хусусијјәтдир; **лакин, һалбуки, чүнки...** бағлаҗычылары бу гәбилдәндир. Услуби тәләбдән асылы олараг бу бағлаҗычыларын да чүмләнин эввәлиндә ишләнә билмәси истисна едилмир.

Суал. «Ушаг гачараг бизә тәрәф кәлди» чүмләсиндә гачараг сөзү фе'ли бағламадыр, јохса зәрф?

Ә. Бабајев—Б а к ы.

Чаваб. Һәмин чүмләдә гачараг сөзүнүн һансы нитг һиссәсиндән олмасыны јалныз шифаһи нитгдә дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр Чүнки гачараг сөзү **о м о г р а ф д ы р**—јазылышы ејни олуб, сәсләнмәсинә көрә фәргләнән омонимләрин бир нөвүдүр. Өзү дә сәс тәркибинә көрә јох, вурғусуна көрә фәргләнир. Әкәр вурғусу икинчи һечасынын үзәринә дүшүрсә, ону анчаг фе'ли бағлама кими тәһлил етмәк дүзкүн олар. Вурғусу сон һечасынын үзәринә дүшдүкдә исә тәрзиһәрәкәт зәрфи олур.

Суал. «Мәгсәдәујғун» сөзү нә үчүн битишик јазылмалыдыр? Бу, мүәјјән бир сәбәблә бағлыдырмы?

И. Мајылов—Б а к ы.

Чаваб. Тәрәфләри—компонентләри мүхтәлиф сөzlәрдән ибарәт олуб, вурғусу икинчи компонентинин үзәриндә тәләффүз олунан мүрәккәб сөzlәр битишик јазылыр. Үмумијјәтлә, вурғу сөз бирләшмәләри илә мүрәккәб сөzlәри бир-бириндән фәргләндирмәкдә башлыча ме'јардыр. Әлбәттә, дилимиздә вурғусу эввәлинчи компонентинин үзәринә дүшә билән мүрәккәб сөzlәр дә вар, лакин эввәлән, бунларын сајы чох аздыр, дикәр тәрәфдән, һәмин сөzlәрдә вурғу икинчи компонентин дә үзәринә кечә билир; демәк, онлар вурғусу бахымындан һәлә тәләффүзчә там формалашмамышдыр. Мәсәлән, **гызылкүл, дағкечиси, гарагуш, гаракөзлү** вә с. Буна көрә дә белә сөzlәрин битишик вә ајры јазылышында чәтинликләр чох тез-тез гаршыја чыхыр. Онларын битишик јазылышында һәмин сөzlәрин мә'нача бир мәфһуму, бир әшјаны, бир әләмәти ифадә етмәси әсас тутулур. Әкс тәгдирдә, көстәрдијимиз сөzlәр өз мә'на чығырындан чыха билир; **јә'ни** онлары ајры јаздыгда ифадә етмәк истәдијимиз мә'на башгалаша билир. Бу бахымдан, мәсәлән, **гарагуш** (гартал) сөзү илә **гара**

гуш (гара рэнкли гуш) бирлэшмәсини, јахуд гызылкүл (күл ады) сөзү илә гызыл күл (јә'ни гырмызы күл) бирлэшмәсини ифадә етдији мә'налары ејниләшдирмәк олмаз. Еләчә дә гаракөзлү (гаракөз) мүрәккәб сифәти илә гара көзлү (көзләри гара рәнкдә олан) бирлэшмәсини ејниләшдирмәк олмаз; бунларын битишик јазылан мүрәккәб сөз, јохса сөз бирлэшмәси олмасыны һәм мә'надан, һәм дә вурғудан асылы оларат мүәјјән етмәк лазымдыр. Бу чәтинлијинә көрәдир ки, «гаракөзлү», «ағсаггаллы» типли сөзләрдә шакирдләрин бураҳдыглары сәһвләр онларын јазы ишләрини гијмәтләндирмәкдә нәзәрә алынмыр.

Мәгсәдәујғун сөзүндә вурғунун јери сабитдир; о, икинчи компонентин үзәринә дүшүр. Лакин һәмин сөзү онунла омонимлик тәшкил едән сөз бирлэшмәси илә ејниләшдирмәк олмаз. Белә һалда компонентләрдән һәр бири мүстәгил мә'на ифадә едир вә мүстәгил сөз кими ишләнир. Мәсәлән, **Бу, гаршыја гојдуғумуз мәгсәдә ујғундур** дедикдә **мәгсәдә ујғундур** сөзләриндән һәр бири ајры-ајры лексик ваһидләрдир, онлардан һәр биринин өз вурғусу вар. Буну онунла әсасландырмаг олар ки, һәмин чүмләдә **мәгсәдә** сөзүнү «вәзифәјә» јахуд «амама» сөзләри илә дә әвәз етмәк мүмкүндүр. Демәк, белә һалда һәмин бирлэшмәни битишик јазмаг дүзкүн дејил. Чүнки о, мүрәккәб сөз кими, мә'на вә тәләффүзчә бүтөвлүк кәсб етмир.

Суал. IV синифләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан рабитәли нитгин инкишафы үзрә апарылмыш јазы ишләринин гијмәтләри синиф журналына јазылмалыдыр, ја јох? Һәмин јазылар јохлама јазы ишләри кими гијмәтләндирилмәлидир, јохса тәләбләр башга шәкилдә олмалыдыр?

М. Микајылов—Чулфарајону, Јајчы кәнди.

Чаваб. «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормаларында бу суалын чавабы ајдын шәрһ едилмишдир. Бәли, бүтүн јохлама јазыларын вә ириһәчмли өјрәдичи јазыларын (ифадә вә иншаларын) гијмәтләри һәмин тә'лимата көрә синиф журналына көчүрүлмәлидир. Мүәллимин өз мүлаһизәсинә көрә һәр синифдә илк өјрәдичи јазынын гијмәтләри журналла көчүрүлмәјә дә биләр.

Бурада, јери кәлмишкән башга бир мәсәләјә тохунмағы фајдалы һесаб едирик. Мүәллим хүсусән өјрәдичи ифадә вә инша јазылардан шакирдләрә мәнфи гијмәт вермәјә тәләсмәлидир. Унутмаг олмаз ки, инша јазы шакирд јарадычылы-

гынын зирвәсидир. Иншада шакирдин мұвәффәғијјәтсизлик-
ләри мұхтәлиф сәбәбләрлә бағлы ола биләр. Буна көрә дә она
өз иншасы үзәриндә тәкрар ишләмәјә имкан верилмәлидир.
Мүәллимин апардығы тәһиндән сонра (башлыча олараг
шәрти ишарәләрлә) о, иншасы үзәриндә мұвафиг тәкмилләш-
дирмә әмәлијјаты апармалы, әкәр лазым кәләрсә, она һәмин
дәфтәрдәчә үзүнү јенидән көчүрмәјә ичазә верилмәлидир. Әл-
бәтте, бунун һәр дәфә тәкрар олунмасы хошакәлимли һесаб
едилә билмәз. Мүәллим чалышмалыдыр ки, сәһвләрин гаршы-
сы әввәлчәдән алынсын.

Дејирләр ки, јохлама инша просесиндә мүәллим шакирд-
ләрә һеч бир көмәк кәстәрмәмәлидир. Бу, артыг мұәјјән
мәһнада көһнәлмиш фикирдир. Зәифләрә мүәллимин һәмишә
көз гојмасы, онлара, әндазәни кечмәмәк шәртилә, истигамәт-
веричи көмәк кәстәрмәси вачиб педагожи тәләбләрдәндир.

Суал. Һансы дүзкүндүр: «Шәки рајону тахылчылыг сов-
хозундакы орта мәктәбин шакирди С. Мәммәдованын јохла-
ма јазы иши», јәксә «Шәки рајонундакы тахылчылыг совхозу
орта мәктәбин шакирди...-нын јохлама јазы иши»?

Ф. Бағыров—Шәки.

Чаваб. Мәктәбин ады һәмин тәһсил мұәссисәсинин мөһү-
рүндә дүзкүн ифадә олунур. Фикримизчә, белә олмалыдыр:
«Шәки рајону тахылчылыг совхозу орта мәктәбинин...».

Суал. Мәчмуәнин 1981-чи ил 1-чи нөмрәсиндә мүәллим
С. Севдималыјевин «Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәнләр-
арасы әлагәјә даир» адлы мәгаләси дәрч олунмушдур. Мүәл-
лиф јазыр ки, о, сөзүн тәркиби, сөз јарадычылығы, фе'ли си-
фәт вә фе'ли бағлама тәркибләрини кечәркән кимјадан мұәј-
ән анлајышларла мұгајисәләр апарыр. Ахы бу мөвзулар IV—
VI синифләрдә, кимја фәнни исә VII синифдә кечилир. Мәга-
ләдәки бу долашыглығын нәдән ирәли кәлдијини изаһ етмәји-
низи хаһиш едирәм.

**Ш. Гулијев—Чәлилабад рајонунун Күл-
мәммәдли кәнди.**

Чаваб. Мәктубунузда гејд етдијиниз кими, мәгалә, доғ-
рудан да мараглыдыр. Мүәллиф өз јазысында фәнләрарасы
әлагә кими чәтин вә мүрәккәб бир проблемин кичик бир де-
талына тохунмушдур. Мәгаләдә мүәллиф өзү дә гејд едир ки,
«... кимјанын тәдрисинә VII синифдән башланылыр». Дола-
шыглыг башлыча олараг материалын чапа һазырланмасы

просесиндә мејдана чыхмышдыр. Мәгаләнин орижиналында көстәрилик ки, мұәллим С. Севдималыјев һәмни мұгајисәләри VIII сифидә билликләрини тәклары вә системә салынмасы просесиндә апарыр. Бу исә, шүбһәсиз ки, инандырычыдыр. Күман едирик ки, охучулар бурадан мұвафиг нәтичә чыхармагла мәгаләдән аз-чоһ фајдалана биләчәкләр.

Фүрәәтдән истифадә едәрәк редаксиямыза даһил олар бир мәктуба да бурада ғыса чаваб вермәји фајдалы һесап едирик.

Губа рајонундакы Алпан кәнд мәктәбинин мұәллими Н. **Надиров** өз мәктубунда хәлиш едир ки, мәчмуәнин сәһифәләриндә Гәрб әдәбијјаты нұмајәндәләринин (Шиллерин, Һејненин, Көтенин вә башгаларынын) һәјат вә јарадычылығы һағында да марағлы, чазибәдар јазылар верилмәси јахшы олар. Фајдалы тәклифдир, лакин бу, бизим мәчмуәнин мәгсәд вә гајәсинә ујғун дејил. Мәчмуәминизин сајы вә һәчми дә буна имкан вермир. Мүмкүн гәдәр нәзәрә алмаға чалышарыг.

Ә. ӘФӘНДИЗАДА

ҒЫСА СӘТИРЛӘР.

Бир дәфә мәшһур франсыз насирин Анри де Монтерлана онун пәрәстишкарларындан бирини белә бир суал верир:

— Мөһтәрәм чәнаб, дејә биләрсинизми, мәшһур јазычы олмағ үчүн нә етмәк лазымдыр?

— Бунун үчүн вар гүввә илә чалышмағ лазымдыр, — дејә, о, чаваб верир вә сонра элава едир — Кәрәк мұтләг кенниш биллик газанасан, һәјаты өјрәнәсэн; бунун үчүн мұхтәлиф вә зифәләрдә ишләмәк, мұхтәлиф јерләрдә вә мұхтәлиф шәрантдә јашамағ, дүнја халғларынын һәјатыны билмәк вәчибдир. Јазычы кәрәк игтисадијјат елминин инчәликләринә јијәләнсин вә университет һәчминдә тәсәввүрә малик олсун. Өз өлкәсинин, үмумијјәтлә, бүтүн дүнјанын тарихини вә һәјатыны јахшы билмәли, дүнја классикасынын инчиләрини дәриндән өјрәнмәли, бунун үчүн исә бир нечә харичи дилдә мұкәммәл данышмағы бачармалыдыр. Бундан башға...

Јазычыја тәәччүблә гулаг асан адам онун сөзүнү кәсир:

— Бағышлајын, бәс сиз әдәби јарадычылығыныза мұәјјән вахт ајырмагла бүтүн бу сајдығларыныза нечә јијәләнмишсиниз?

— Көрүрсүнүзмү, — дејә насир чаваб верир — мән бу сајдығларымын һеч биринә гадир дејиләм. Иш орасындадыр ки, мән јазмаға бшлајанда һеч кәсдән сорушмамашам ки, мәшһур јазычы олмағ үчүн нә етмәк лазымдыр.

да ишләнмиш формасы. 32. Азәрбајчан шифаһи халг әдәби-
јатында јуморлу әсәр. 33. Рус психологу, идеалист философ.
34. «Јаз» фе'линин индики заман фе'ли сифәт шәкилчиси гәбул
етмиш формасы. 35. ССРИ халг артисти, Ермәнистан совет
бәстәкары.

ЈУХАРЫДАН АШАҒЫ: 1. Сәриләшдиричи ички. 2. Үч
саит сәсин бир һечада бирләшмәси. 3. В. Шекспири «Ромео
вә Чүлјетта» фачиәсиндә сурәт. 5. Азәрбајчан әлифбасынын
8, 12, 15, 28, 19-чу һәрфләри. 6. Мәзәли вә кәскин тәигиди
мәгалә. 7. О. Сарывәллинин пјеси. 11. «Шәһәрин јаз күнләри»
пјесинин мүәллифи. 12. Гәдим јуан философу вә алими.
13. Бәдни әсәрләрин идеја мәзмунуна дејил, онун формасына
әвәмијјәт верән чәрәјан. 14. Шәкилләрдән ибарәт китаб.
15. Чүмләдә сөzlәрин сөз сырасынын дәјишмәси һадисәси.
16. Фе'лин тәсрифләнән формасы. 20. «Аһу» сөзүнүн I шәхс
тәкдә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш формасы. 21. Азәр-
бајчан радиосунун ушаглар үчүн һазырладығы верилиш.
22. Драм әсәринин нөвләриндән бири. 23. Гәрби Самоанын
пајтахты. 27. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндә су-
рәт. 28. Сүддән алынән мә'мулат. 30. Јени доғулмуш гојун
баласы. 31 «Јағлы» сөзүнүн антониими.

Тәртиб едәни:

Елбәји МАҒСУДОВ,

(Бабәк рајону Кәрмәчатаг
кәнд мәктәбинин мүәллими).

25 гәшнк

76302

**«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»**

(Методический сборник)

Выпуск 1

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1982